

OSMANLI'DAN ESİNLENEN MODERN İRAN: 19. VE 20. YÜZYIL BAŞLARINDA İSTANBUL'DA İRANLI AYDINLARIN KÜLTÜREL FAALİYETLERİ*

Muharrem BAGİR**

Öz

Tarih boyunca Osmanlı İmparatorluğu ve özellikle başkenti İstanbul, İranlılar da dahil olmak üzere Müslüman toplumlar için bir kültürel ve entelektüel köprü işlevi görmüştür. İranlı aydınlar, İstanbul'da çeşitli kültürel ve düşünsel faaliyetler yürüterek, bu şehirde edindikleri fikirleri kendi ülkelerine taşıyıp önemli toplumsal ve siyasi dönüşümlere katkıda bulunmuşlardır. Bu makale, 19. ve 20. yüzyılın başında İstanbul'da yaşayan İranlı aydınların kültürel, entelektüel ve siyasî faaliyetlerini, özellikle Tanzimat reformları ve Türk aydınlarının Avrupa merkezli fikirlerinden etkilenerek, bu yeni kavramları Tanzimat'ın ilanıyla başlayan iki dönemde İran'a aktarma çabalarını incelemektedir. İlk dönem, Tanzimat Fermanı'nın ilan edildiği 19. yüzyılın ortalarından yüzyılın sonuna kadar olan süreci kapsamaktadır. İkinci dönem ise, 1906 yılında Muzafereddin Şah tarafından ilan edilen Meşrutiyet Fermanı'nın iki yıl sonra Muhammed Ali Şah tarafından feshedilmesiyle başlayan ve "İstibdât-i Sağır" olarak bilinen dönemi içermektedir. Bu dönemde çoğu Türk olan İranlı aydınlar, İstanbul'da topluluklar kurmuş, Ahter ve Şems gibi gazeteler yayımlayarak İran halkına meşrutiyet ve özgürlük kavramlarının önemini aktarmışlardır. Ayrıca, İttihat ve Terakkî Cemiyeti gibi siyasi hareketlerle etkileşimde bulunarak, İttihâd-i İslam gibi ortak düşünceler geliştirmişlerdir. Ancak, İstanbul'un İran'ın entelektüel ve modernleşme tarihindeki kritik rolü, akademik çalışmalarda özellikle Türkiye'de yeterince incelenmemiştir. Bu makale, bu eksikliği gidermek amacıyla bir inceleme sunmaktadır. Sonuçlarına göre, İranlıların söz konusu tarihteki ve etkileri halen devam eden Meşrutiyet gibi önemli siyasî ve fikrî gelişmelerinin birçoğu, Osmanlı İmparatorluğu'ndan doğrudan esinlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: İran, İstanbul, Meşrutiyet, Osmanlı, Tanzimat.

MODERN IRAN INSPIRED BY THE OTTOMAN EMPIRE: CULTURAL ACTIVITIES OF IRANIAN INTELLECTUALS IN ISTANBUL IN THE 19TH AND EARLY 20TH CENTURIES

Abstract

Throughout history, the Ottoman Empire, and especially its capital Istanbul, has served as a cultural and intellectual bridge for Muslim societies, including the Iranians. Iranian intellectuals, by engaging in various cultural and intellectual activities in Istanbul, carried the ideas they acquired in the city back to their own country, contributing to significant social and political transformations. This article examines the cultural, intellectual, and political activities of Iranian intellectuals living in Istanbul during the late 19th and early 20th centuries, particularly focusing on how they were influenced by the Tanzimat reforms and the European-centered ideas of Turkish intellectuals, and their efforts to transmit these new concepts to Iran during two periods that began with the declaration of the Tanzimat. The first period covers the time from the mid-19th century, when the Tanzimat Edict was issued, to the end of the century. The second period includes the time after the Constitutional Edict declared by Muzaffar al-Din Shah in 1906, and its dissolution by

* Araştırma makalesi / Research article.

** Ph.D. Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyoloji Bölümü, bagirmuharrem@gmail.com. ORCID: 0000-0002-0895-1340.

*Mohammad Ali Shah two years later, marking the beginning of the "Small Despotism" period. During this period, many Iranian intellectuals, particularly those of Azerbaijani Turk, formed associations in Istanbul, published newspapers like *Ahter* and *Shams*, and conveyed the importance of constitutionalism and freedom to the Iranian public. They also interacted with political movements like the Committee of Union and Progress, developing common ideas such as Union of Islam. However, Istanbul's critical role in Iran's intellectual and modernization history has not been sufficiently explored in academic studies, particularly in Turkey. This article aims to address this gap. According to its findings, many of the significant political and intellectual developments in Iran at that time, such as the Constitutional Revolution, were directly inspired by the Ottoman Empire, whose influence continues to be felt today.*

Keywords: *Iran, Istanbul, Constitutional Monarchy, Ottoman Empire, Tanzimat.*

Giriş

19. yüzyılın başlarında, Osmanlı ve Kaçar Müslümanları Batılılarla askerî, siyasî, teknolojik ve entelektüel düzeyde karşılaşmalarında, bu ülkelerden önemli ölçüde geri kaldıklarını fark ederek çözüm yolları aramaya başlamışlardır. Her iki ülkede de birçok aydın ve bazı devlet adamları, bu geri kalmışlığın temel nedenini geleneksel sistemlerde ve eski anlayışlarda görmüş; kurtuluşun yolunu ise Avrupa'nın modern teknolojisini, felsefesini ve siyasî yöntemlerini benimsemekte bulmuşlardır (Bagir, 2022, s. 2).

Müslümanlar arasında modernleşme, önce Osmanlı topraklarında başlamıştır. 18. yüzyılın başlarında, Osmanlı İmparatorluğu Avrupa'daki egemenliğini kaybetmeye başlayınca, Batı'ya yönelerek yeni bir döneme adım atmaya çalışmıştır. Bu dönem Lale Devrine denk gelir ve Batılılaşmanın başlangıcı 1718-1730 yılları arasındaki bu dönemde görülebilir Lale Devri 1718 yılında Avusturya ile imzalanan Pasarofça Antlaşması ile başlayıp, 1730 yılındaki Patrona Halil İsyanı ile sona eren gerileme devri içinde yaşanmış bir ara dönemdir (Eravcı & Kiremit, 2010, s. 80)

Birçok tarihçi, Sultan III. Selim'i (1789-1807), Osmanlı modernleşme ve Batılılaşma hareketinin öncüsü olarak tanımlamaktadır (İnalçık, 1964, s.34). Ancak bu dönem, Osmanlı'nın Batı'ya yöneliminin ikinci aşaması olarak kabul edilmektedir. Bu 18 yıllık süreç, Osmanlı devletinin yenilik ve Batılılaşma fikrinin kök saldıği bir dönemdir (Tanpınar, 2001, s.52). Onun ardından Sultan II. Mahmut (1808-1839) tahta geçmiş ve reform sürecini devam ettirmiştir. "Yeni Düzen" olarak adlandırılan bu süreç, 1839'da ilan edilen Tanzimat Fermanı ile devletin resmî politikası haline gelmiş ve derin toplumsal ve siyasal dönüşümlere yol açmıştır. Tanzimat kavramı, Türk siyasî, idarî, ekonomik ve sosyal hayatında köklü bir değişimi ifade etmektedir (Eryılmaz, 1992, s.91). Bu reformlar, özellikle İstanbul gibi büyük şehirlerde daha özgür bir ortamın oluşmasına yol açmış ve bunun sonucunda, İran gibi diğer Müslüman ülkelere özgürlükçü ve reformistlerin burada bir araya gelmesini sağlamıştır.

İran'da ise devlet adamları, 19. yüzyılın başlarında Rusya ile yapılan savaşlarda alınan yenilgiler sonrasında Batı'dan ne kadar geri kaldıklarını fark etmiş ve bu gerçeğe yüzleşmek zorunda kalmıştır. Bu yüzleşme, ülkenin askerî ve teknik nedenlerle geri kalmışlığının değerlendirilmesine zemin hazırlamıştır (Gheissari, 1995, s.34). Ancak İran'ın Avrupa ile doğrudan bağlantısının olmaması, Batı kaynaklı yeni fikirlerin ülkeye genellikle Kafkasya (özellikle Tiflis ve Bakü), Osmanlı ve Hindistan üzerinden ulaşmasına

neden olmuştur. Bu süreçte İstanbul, Batı tarzı reformlar ve gelişmeler arzulayan Müslüman aydınların toplanmayı ve faaliyet göstermeyi tercih ettikleri bir merkez haline gelmiştir.

İstanbul, çeşitli nedenlerle İran, Rusya Müslümanları, Arap bölgeleri, Kafkaslar ve Orta Asya'daki Türkler için bir cazibe merkezi haline gelmiştir. Bunun başlıca sebepleri şunlardır: Birincisi, İstanbul'un Darü'l-İslam ve Halifeliğin merkezi olarak sahip olduğu dini ve kültürel önemdir. İkincisi, bu Müslüman halklarla İstanbul arasında tarihî, kültürel ve dilsel benzerliklerin bulunmasıdır. Üçüncüsü ise, aydınların bu şehirde yeni fikirler ve kavramlarla tanışma fırsatı bulmuş olmalarıdır (Ademiyat, 2006). Örneğin, Türk düşünürü Namık Kemal, "vatan", "özgürlük", "millet" ve "meşrutiyet" gibi eski Arapça kelimelere yeni bir anlam kazandırmıştır (Brown, 1920, s.9). Onun bu edebî-politik girişimi yalnızca Osmanlı İmparatorluğu'nda değil, İranlılar dahil diğer Müslümanlar arasında da yaygınlık kazanmıştır. Bu bağlamda, İranlı aydınların İstanbul'da gazetecilik ve gazete edebiyatı gibi yeni yöntemler öğrenmiş olmaları ve bu vesileyle Türk aydınlarının Batı'dan alıp kullandığı birçok siyasal, toplumsal ve hukuksal kavramı İran'a aktarmış olmaları dikkat çekicidir. Her ne kadar bu kavramların kökeni Arapça olsa da Osmanlı Devleti üzerinden İran'a ulaşan bu fikirlerin İran'daki modernleşme ve reform hareketlerine önemli katkılarda bulunduğu düşünülmektedir. Bununla birlikte, söz konusu kavramlar Namık Kemal'den önce Azerbaycan'da Fethali Ahundzâde tarafından da kullanılmış ve kuramsallaştırılmıştır (Bagir, 2022, s.4). Ancak Osmanlı'nın başkenti İstanbul'da yaşanan gelişmeler ve yayılan fikirler, İranlı aydınları daha derinden etkilemiştir.

İstanbul'daki İranlılar

İran coğrafyasından çağdaş ve büyük çaplı göçlerin tarihi 19 yüzyılın sonlarına da yanmaktadır bu tarihten itibaren İran'ın özellikle Azerbaycan bölgesinden Rusya'ya büyük insan hareketliliği yaşanmıştır (Pourbagheri, 2019, s. 58). Ancak Anadolu ve Türkiye'ye yönelik göçlerin tarihi oldukça eskilere dayanmaktadır. Özellikle Safevîler döneminden sonra birçok İranlı İstanbul'a yerleşmiş ve burada hastane, mezarlık, ibadethane, okul ve elçilik gibi kurumsal yapılar oluşturmuştur (Doğan, 2009, s. 1107). Bu göç hareketleri, 19. yüzyılda da devam etmiş ve bu dönemde İstanbul'a gelen İranlılar, Avrupa'dan yayılan modern kavramlar ve meşrutiyet gibi fikirlerle tanışarak bu düşünceleri çeşitli dernekler, gazeteler ve kuruluşlar aracılığıyla ülkelerine taşımaya çalışmışlardır. İstanbul'daki İranlıların önemli bir kısmı ticaretle uğraşmıştır. Örneğin, halı ticareti büyük ölçüde

onların kontrolünde olmuştur. Ayrıca, kâğıt ve kitap ticareti gibi alanlarda da faaliyet göstermişlerdir (Sasani, 1976).

Bu çalışmada, 19. yüzyılın ortalarından 20. yüzyılın başlarına kadar İstanbul'a gelip burada siyasal, toplumsal ve kültürel faaliyetlerde bulunan İranlılar incelenecektir. İranlıların göç süreci ve bu bağlamdaki faaliyetleri iki dönemde ele alınabilir. İlk dönem, Tanzimat Fermanı'nın ilan edildiği 19. yüzyılın ortalarından yüzyılın sonuna kadar olan süreci kapsamaktadır. İkinci dönem ise, 1906 yılında Muzafferuddîn Şah tarafından ilan edilen Meşrutiyet Fermanı'nın iki yıl sonra Muhammed Ali Şah tarafından feshedilmesiyle başlayan ve "İstibdât-i Sağır" olarak bilinen dönemi içermektedir. Ayrıca, İranlıların İstanbul'daki varlıkları ve faaliyetleri, bu çalışmada dört ana başlık altında değerlendirilecektir. 1. Yaşadıkları ve faaliyet gösterdikleri semtler: Mezarlık, Camii, Mahalle. 2. Dernekler ve Topluluklar. 3. Gazeteler. 4. Akımlar ve Şahsiyetler.

Tanzimat Fermanı ve Bundan Esinlenen İranlılar

Tanzimat kelimesi, düzenleme, nizamlama veya yapılanma anlamına gelmektedir (Eryılmaz, 1992, s.92). 19. yüzyılda, ülkelerindeki geri kalmışlığı fark ederek çözüm yolları arayan Müslüman aydınlar, öncelikli olarak kanun yoluyla bir düzen yaratmanın gerekliliğini vurgulamışlardır. Osmanlı toprakları, İran, Azerbaycan, Kafkaslar ve diğer bölgelerdeki bu aydınlar, özellikle Batı'dan öğrendikleri hukuk, anayasa, parlamento ve askerî düzeni kurtuluş yolu olarak benimsemiş ve savunmaya başlamışlardır. Osmanlı'da 1839 yılında ilan edilen Tanzimat Fermanı, bu arayışların bir sonucudur.

Tanzimat, yalnızca Osmanlı İmparatorluğu için değil, diğer Müslüman topluluklar için de ilham kaynağı olmuş ve onları cesaretlendirmiştir. Örneğin, Fethali Ahundzâde, Yusuf Han Tebrîzî (Bagir, 2022, s.187 ve 134) ve İsmail Gaspıralı gibi aydınlar, Azerbaycan, İran ve Rus İmparatorluğu egemenliğindeki Müslüman bölgelerde modernleşmeye, hukukun üstünlüğüne ve yeni düzenin gerekliliğine dikkat çekmişlerdir. Bu Müslüman aydınların birçoğu ya İstanbul'a göç etmiş ya da burada yaşayan aydınlar ve ortaya çıkan fikir akımlarıyla yakından etkileşim kurmuştur.

Örneğin, Kırım'dan gelen İsmail Gaspıralı (1851-1914), bir süre İstanbul'da yaşamış, ardından Avrupa'ya gitmiştir. İstanbul'daki ikameti sırasında, özellikle Namık Kemal, Şinasi Efendi ve Ziya Paşa gibi Jön Türkler hareketinin öncülerinden etkilenmiştir. Bu etkileşim, Gaspıralı'nın düşünce dünyasında derin izler bırakmıştır (Zenkovsky, 2000, s.27). Benzer şekilde, Yusuf Han Tebrîzî de, Kaçar Devleti'nin Avrupa ve diğer

ülkelerdeki elçilerinden biri olarak İstanbul'da yaşamamış olsa da burada yayımlanan ve İranlılar için büyük önem taşıyan Ahter gazetesinin yazarlarından biri olmuştur.

Fethali Ahundzâde de 1863 yılında İstanbul'a gelerek Osmanlı Sadrazamı Fuat Paşa ve Cemiyet-i İlmiye-i Osmâniyye'ye Alfabe Risalesi'ni sunmuş, ancak bu girişimi kabul görmemiştir (Ahundzâde, 2005, 3. cilt, ss.219-220).

Genel olarak İranlı aydınlar düşünsel olarak Hegel, Rousseau, Montesquieu ve diğer Avrupalı düşünürlere yakın olsalar da meşrutiyetin siyasal ve toplumsal yansımaları İstanbul'da deneyimlemişlerdir. İstanbul, özellikle Tanzimat dönemiyle başlayan reform süreci ve İran'da Meşrutiyet Meclisi'nin Muhammed Ali Şah tarafından kapatılmasının ardından, İranlılar için önemli bir merkez haline gelmiştir. Bu dönemde İranlılar, İstanbul'un özgür atmosferinden faydalanarak dernekler ve topluluklar kurmuş, gazeteler yayımlamış ve çeşitli siyasal ve toplumsal faaliyetlerde bulunmuşlardır.

İranlılar, genellikle ticarî ve siyasî sebeplerle Osmanlı topraklarına gelmiş ve çoğunlukla İstanbul ve İzmir'e yerleşmişlerdir. Örneğin, Ahter gazetesinin editörü Muhammet Tahir-i Tebrîzî, başta iş insanı olarak İstanbul'a gelmiş, sonra yazı ve düşünce dünyasına adım atarak önemli bir fikrî miras bırakmıştır (Devletâbâdî, 1939, ss. 57-58).

Her ne kadar döneme ilişkin resmî bir istatistik bulunmasa da 19. yüzyılın sonlarında Osmanlı topraklarında, çoğunluğu Azerbaycan Türklerinden oluşan on binlerce İranlının yaşadığı tahmin edilmektedir. Sadece İstanbul'da ise bu dönemde çoğu Türklerden oluşan yaklaşık 16 bin İranlı göçmen yaşamaktaydı (Ferâhânî, 1983, s.50). Burada yaşayan İranlılar arasında tüccarların yanı sıra devlet adamları da bulunmaktadır. Örneğin, 1851 yılında yapılan bir yoklamada, İstanbul'da çeşitli bölgelerde yaşayan ve ticaretle uğraşan 243 İranlı tüccar tespit edilmiştir (Kurşun, 2006, ss. 195-212).

İranlı göçmenler, Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşarken Tanzimat gibi önemli reform hareketlerinden etkilenmiş ve bu yenilikleri çeşitli yollarla İran'a taşımaya çalışmışlardır. Bu kişiler arasında üst düzey devlet adamları da bulunmaktadır. Örneğin, Emir Kebîr olarak bilinen Mîrzâ Takî Han, Kaçar Devleti'nin Avrupa'da çeşitli ülkelerdeki temsilcilerinden olan ve bir dönem İstanbul'da yaşamış Melkum Han, ayrıca Nâsiruddin Şah'ın vezirlerinden olup 1856-58 yılları arasında İstanbul'da İran Büyükelçiliği görevini yürüten Mirza Hüseyin Han Sipehsâlâr, bu önemli şahsiyetlerden bazılarıdır.

Sipehsâlâr ve Melkum Han, Tanzimat sürecinden etkilenerek Osmanlı reformlarını konu alan eserler yazmış ve Kaçar Devleti'nde de benzer düzenlemelerin gerekliliğini

savunmuşlardır. Nasıruddin Şah'ın kendisi de ilk kez 1873 yılında İstanbul'a gelmiş, Sultan Abdülhamit ile görüşmüş ve Osmanlı topraklarındaki reform ve yenilikleri bizzat gözlemleme fırsatı bulmuştur (Nasıruddin Şah Kaçar, 1984, ss. 217-227).

Osmanlı İmparatorluğu'nun o dönemdeki etkisi yalnızca birkaç önemli isimle sınırlı kalmamış; birçok İranlı aydın burada yeni fikirler ve kavramlarla tanışarak bunları İran'ın sosyo-politik literatürüne kazandırmaya çalışmıştır. Tanzimat kavramının yanı sıra kökeni Arapça olan darü'l-fünûn, meclis-i millî, adliye, nazmiye, müsteşar gibi terimlerin de İranlıların Osmanlılardan öğrendikleri ve kullandıkları bilinmektedir (Riahi, 2011, s. 242). Genel olarak Osmanlı İmparatorluğu'nun (Türkiye) İran'ın Meşrutiyet Devrimi gibi modern gelişmelerine olan etkisi, farklı boyutlarda ele alınabilir. Bu etkinin ilk boyutu, Osmanlı İmparatorluğu'nun iç dinamiklerinden etkilenerek siyasî ve idarî reformlar arayışına giren Kaçar döneminin siyasî ve dinî liderleriyle ilgilidir. İkinci boyut, özellikle İstanbul'daki İranlı aydınların ve tüccarların faaliyetlerine dayanır. Üçüncü boyut, Osmanlı İmparatorluğu'nun İran'daki Meşrutiyet Devrimi üzerindeki doğrudan etkisine odaklanırken, dördüncü boyut, İstanbul'da yaşayan İranlıların çıkardığı gazetelerin etkisini ele alır (Rencber, 2008, s. 11).

İstanbul'da çıkarılan gazetelerin en önemlisi, İran gazetecilik tarihinde çok özel bir yere sahip olan Ahter gazetesidir. Yaklaşık 22 yıl boyunca yayımlanan Ahter, İran Meşrutiyeti'nin şekillenmesinde derin bir etki yaratmıştır. Ancak bu önemli gazetenin yayım süreci, 1895 yılında trajik bir şekilde sona ermiştir. Nasıruddin Şah'a düzenlenen suikastın ardından, saldırının failiyle bağlantılı oldukları gerekçesiyle gazetenin ana yazarlarından üçü İran'a iade edilmiş ve asılmıştır (Pervin, 2001, cilt 1, s. 255). Bu olaydan sonra, İranlıların İstanbul'daki siyasal ve toplumsal faaliyetleri büyük ölçüde azalmış, ancak bu gerileme 1908'de İstibdât-ı Sağır dönemine kadar daha belirgin hale gelmiştir.

İranlıların İstanbul'daki Faaliyetlerinin Yeniden Doğuşu

1908'de İttihat ve Terakkî Cemiyeti'nin (İTC) iktidara gelmesiyle, Cemiyet, İran ile Osmanlı arasındaki kötüleşen ilişkileri düzeltmek adına adımlar atmaya başlamıştır. İTC'nin üyeleri, Avrupa'da sürgün yıllarında basın, kültürel ve siyasal faaliyetlerle ilgilenirken birçok İranlı aydınla tanışmış ve her iki ülkede de ortak hedef olan Meşrutiyet fikri etrafında bir araya gelmişlerdir. Bu sebeple, İran'ın Meşrutiyet deneyimi ve bu süreçte yaşanan iç savaş, İTC'nin dikkatini çekmiş ve ilgisini uyandırmıştır. İstanbul'da yaşayan

İranlılar da her zaman iki ülke arasında bir bağlantı noktası işlevi görmüştür (Atuk, 2019, s. 296).

İstanbul'daki bu İranlıların büyük bir kısmı, İran'daki Meşrutiyet hareketi sırasında ve sonrasında ülkelerini terk etmek zorunda kalan, İstanbul'a göç eden aydınlar ve siyasi aktivistlerdir. 1908'de Jön Türk Devrimi ve ardından Temmuz ayında Meşrutiyet'in ilanı, İranlı Meşrutiyet taraftarlarına İstanbul'da uygun bir faaliyet alanı sağlamış ve bu gelişmeler, onların daha aktif bir rol üstlenmesine olanak tanımıştır (Devletâbâdî, 1939, s. 220). Elbette iki ülkenin komşuluğu ve Osmanlı'da Tanzimat döneminden itibaren gerçekleşen reformlar ile görece özgürlük ortamı, İranlıların özellikle İstanbul'a gelmelerini teşvik etmiştir. Ayrıca, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Türkçe ile İran Azerbaycan'ında konuşulan Türkçe'nin büyük ölçüde yakın olması, özellikle Azerbaycan Türkü olan İranlı göçmenlerin Osmanlı topraklarındaki iletişimlerini kolaylaştırmıştır (Abutorabian, 2007, s. 220).

İstanbul'daki İranlılar, başlangıçta daha çok kültürel ve toplumsal faaliyetlerde bulunurken, siyasî faaliyetlere daha az yönelmişlerdir. Ancak Muhammed Şah'ın meclisi kapatması ve 'Küçük İstibât' dönemini başlatmasıyla birlikte bu gruplar daha fazla siyasallaşmıştır. Bu dönemde İran'dan çıkan aydın muhalifler, farklı ülkelerde en az dört ana grup oluşturdular: 1. Bağdat'taki İranlı Kardeşlik Derneği, 2. Kafkasya Özgürlük Arayanları Komitesi, 3. Paris'teki İranlılar Birliği ve Kalkınması Komitesi ve 4. İstanbul'daki Saadet Derneği (Cudakî, 1991, s. 118). Ancak İstanbul'daki grup diğerlerinden daha aktif olmuş ve Avrupa'da yaşayan birçok İranlı aydın İstanbul'a gelerek özellikle Saadet Cemiyeti ve Ahter, Şems ve Surûş gibi önemli gazeteler aracılığıyla faaliyet göstermiştir. Bu isimler arasında Ali Ekber Dihhodâ ve Hasan Takîzâde gibi önemli fikir insanları yer almaktadır. Söz konusu aydınlar, daha önce Paris'te İttihatçılarla yakın etkileşim içinde olmuşlardır (Afşar, 1984, s. 22).

Bu dönemde Tebriz'de, Azerbaycanlıların Muhammed Ali Şah'a ve Meşrutiyet karşıtlarına karşı başlattığı direniş hareketi, yurt dışındaki muhaliflerin özgüvenini artırmıştır. Settâr Han liderliğindeki bu dokuz aylık direniş (Haziran 1908'den Mayıs 1909'a kadar), birçok yabancı siyasî grubun ve yayının tepki göstermesine ve yeni hareketler başlatmasına yol açmıştır. Tebriz Direnişi, İstanbul'daki İranlıların siyasî faaliyetlerinin artmasında da etkili olmuştur. Saadet Cemiyeti'nin kurulması, bu etkinin en bariz örneklerinden biridir. Bu cemiyet, aynı zamanda Tebriz Direniş Hareketi'nin yurt dışındaki sözcüsü haline gelmiş ve direnişin bazı taleplerini ve ihtiyaçlarını dile getirmiştir.

Yahya Devletâbâdî, İranlıların Osmanlı topraklarında ve İstanbul'daki güçlü varlığının nedenini şöyle açıklamaktadır:

“Avrupa göç edenler İstanbul’a rahat gidebilirdi. Bazı Avrupa şehirleri daha özgür görünse de İstanbul birkaç nedenden dolayı Müslümanlar için daha çekiciydi. Birincisi, İstanbul hem konum olarak ortadaydı hem de İslam dünyasının merkezi sayılıyordu. İkincisi, Jön Türkler ile İranlı Meşrutiyetçiler arasındaki ittifak, İstanbul’da Daha güçleniyordu ve etkisi artıyordu. Üçüncüsü, Osmanlı meşrutiyetinden dolayı genelde dünyadaki Müslümanların, özellikle İranlıların kalpleri bu tarafta toplanmıştır” (Nâsihi, 1957, s. 49).

Genel olarak 20. yüzyılın başlarında İstanbul'daki İran toplumu, İttihâd-i İslam taraftarları, Babîler ve meşrutiyetçiler gibi gruplardan oluşmuştur (Râin, 1957, s. 49). Bunlar çeşitli topluluklar, gazeteler ve dernek aracılığıyla faaliyet göstermiştir.

İranlıların İstanbul’da Yaşadıkları ve Faaliyet Gösterdikleri Semtler

İstanbul’un 150 yıl önceki hali, bugünkü devasa ve metropol halinden çok farklıydı. 19. yüzyılın başlarında İstanbul’un nüfusu 350 bin civarındayken, yüzyılın sonunda bu sayı yaklaşık 1 milyona ulaşmıştır (Tekeli, 1985, s.879). Bu hızlı nüfus artışı, şehrin fiziksel sınırlarının genişlemesine ve yeni yerleşim bölgelerinin oluşmasına neden olmuştur. Ancak, sosyal, ekonomik ve kültürel hayat büyük ölçüde Fatih bölgesindeki Sultanahmet, Eminönü, Beyazıt gibi tarihî merkezlerde ve Beyoğlu ile Üsküdar gibi liman bölgelerinde yoğunlaşmıştır. İranlı göçmenlerin de bu tarihî ve merkezî semtlerde toplandığı bilinmektedir.

Valide Han kervansarayı, o dönem İranlıların en önemli merkezlerinden biri olarak dikkat çekmektedir. Çemberlitaş ve Eminönü arasında yer alan bu han, 17. yüzyılda Osmanlı padişahı IV. Murat’ın annesi Kösem Sultan tarafından inşa edilmiştir (Doğan, 2009, s.1107). Valide Han, adeta küçük bir kaaba niteliği taşıyordu ve yaklaşık üç yüzyıl boyunca 15-20 bin arasında İranlı göçmene ev sahipliği yapmış, aynı zamanda 500’den fazla üretim atölyesi, kültürel merkez ve siyasî faaliyet alanını barındırmıştır. Meşrutiyet devrimi döneminde, Valide Han mültecilere ve sürgünlere sığınak sağlamış önemli bir mekan haline gelmiştir (Sasani, 1976, s.23). Han’ın çevresinde, İranlıların inşa ettiği bir cami de bulunmaktadır. Ancak bu cami, zamanla yangınlar ve diğer sebeplerle hasar görmüş, 1951 yılında mevcut İranlılar Camisi olarak yeniden inşa edilmiştir. Ayrıca, 1884 yılında kurulan İran İlkokulu’nun temelleri de bu caminin yanında atılmıştır (Mirhalef,

2010, s.835-837). Çemberlitaş'a yakın Yıldız Hanı'nda, sınırlı öğrenci kapasitesine sahip ve iki odalı olarak açılan bu okul, bir süre sonra Osmanlı Devleti'nden resmî izin almak amacıyla ruhsat talep ettiği ve ardından binasının Kadırga Emin Sinan Mahallesi Camii yakınlarına taşındığı anlaşılmaktadır (Eralp, 2023, s. 993).

İstanbul'un Anadolu yakasında ise İranlıların başka önemli merkezleri bulunmaktadır. Üsküdar'da yer alan ve Seyit Ahmet Deresi olarak bilinen mescit, bu merkezlerden biridir. İlk yapısı ahşap olan bu mescit, 1817 yılında Hacı Hüseyin Ali Hoylu tarafından inşa edilmiştir. Bu cami, özellikle Şiiler için büyük bir öneme sahiptir. Her yıl Muharrem ayında Beyazıt ve çevresinde başlayan matem törenleri, Üsküdar'daki bu camide tamamlanmaktadır (Kurşun, 2006, s.206). Caminin bulunduğu alan içerisinde İranlılara ait bir mezarlık da yer almaktadır. Bu mezarlık, İranlıların İstanbul'daki toplumsal varlığını ve kültürel bağlarını göstermesi açısından oldukça dikkat çekicidir.

İstanbul'da yaşayan İranlılar için Valide Han, toplumsal, ekonomik ve kültürel etkinliklerin önemli bir merkeziydi. Bu tarihî han, sadece ticaret ve konaklama merkezi olarak değil, aynı zamanda İranlı göçmenlerin fikrîsel ve toplumsal gelişimlerine katkıda bulunan bir buluşma noktası olarak da işlev görüyordu. Valide Han'da okuma salonları açılmış, burada kitaplar ve gazeteler paylaşılmış, fikir alışverişi yapılmış ve İran'ın siyasî geleceği tartışılmıştır. Bunun yanı sıra, İranlılar, han içerisinde önemli şahsiyetler için anma günleri düzenlemiş ve toplumsal dayanışma etkinlikleri gerçekleştirmişlerdir.

Valide Han aynı zamanda siyasî hareketliliğin de merkezi olmuştur. İranlılar, Kaçar Hanedanı'ndaki baskıcı politikalara ve özellikle Rusya'nın İran'ın içişlerine müdahalesine karşı protesto gösterileri düzenlemişlerdir. Örneğin, Valide Han'da birkaç kez İran Şahı'nın otoriter yönetimine karşı tepkiler dile getirilmiş ve bu gösteriler, İranlı toplumun Osmanlı topraklarındaki sesini yükseltme girişimleri olarak dikkat çekmiştir (Keleş, 2020, s.449). Bu yönüyle Valide Han, sadece bir ticaret ve konaklama alanı değil, aynı zamanda İranlıların İstanbul'daki politik, sosyal ve kültürel varlığının sembolik bir mekânı olmuştur.



Şekil 1: İranlıların 19.ve 20. Yüzyılda faaliyet merkezi olan Valide Han.

Topluluklar ve Dernekler

Bir bölgede topluluk oluşturan insanlar, zamanla ihtiyaçlarını karşılayacak kurumlar, dernekler ve merkezler kurarak topluluklarını güçlendirir ve sürekliliklerini sağlarlar. İstanbul'a gelen İranlılar da bu doğrultuda hareket ederek, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren çeşitli kurumlar ve topluluklar oluşturmuşlardır. Bu kapsamda okullar, Muzafferî adında mezarlıklar, hastaneler ve Saadet ile Kadın Yardımlaşma Derneği gibi cemiyetler kurmuşlardır (Sasani, 1976, ss.103-106). Bu kurumlar, yalnızca İranlı göçmenlerin günlük hayatlarında karşılaştıkları pratik ihtiyaçları gidermekle kalmamış, aynı zamanda onların kültürel, toplumsal ve siyasal sorunlarıyla ilgilenme imkanı sağlamıştır. Örneğin, eğitim kurumları genç nesillerin kültürel kimliklerini korumalarına yardımcı olmuş, cemiyetler ise dayanışma ve yardımlaşma mekanizmaları geliştirmiştir. Ayrıca bu tür yapılar, İranlı göçmenlerin birlik duygusunu güçlendirmiş, sosyal bağlarını pekiştirmiş ve Osmanlı topraklarındaki varlıklarını daha sağlam bir zemine oturtmalarına katkıda bulunmuştur. Bu kurumlar, onların birlik ve dayanışma duygusunu güçlendirmiş ve varlıklarını sürdürmelerine katkıda bulunmuştur.

Saadet Cemiyeti

1908 yılında Muhammed Ali Şah'ın emriyle İran'ın ilk parlamentosunun feshedilmesinin ardından, meşrutiyet yanlıları ülkenin geleceğini şekillendirmek için bir dizi önemli girişim başlatmıştır. Bu girişimlerin ilki, Mîrzâ İsmail Nobari, Hacı İbrahim Ağa Tahbâz, Şeyh Muhammed Hiyâbânî ve Hüseyin Adalet'in liderliğinde Azerbaycan Eyalet Encümeni'nin kurulması olmuştur. Bu encümen, Tebriz merkezli olarak

meşrutiyetin yeniden tesis edilmesi ve yerel düzeyde direnişi koordine etmek amacıyla önemli bir rol oynamıştır.

Aynı dönemde, yurt dışında da meşrutiyetin yeniden tesisine destek sağlamak ve içerideki muhalif direniş hareketlerine lojistik ve moral destek vermek için çeşitli grup ve topluluklar oluşturulmuştur. Bu gruplar arasında en dikkat çekici olanlardan biri Saadet Cemiyeti'dir. Saadet Cemiyeti, özellikle İstanbul merkezli faaliyetleriyle hem İran'daki hem de yurt dışındaki meşrutiyet yanlıları arasında bir köprü işlevi görmüştür. Cemiyet, meşrutiyet ideolojisini yaymak, halk desteğini artırmak ve Muhammed Ali Şah rejimine karşı uluslararası farkındalık yaratmak için çeşitli girişimlerde bulunmuştur. Bu cemiyetin ya da derneğin ilk kimin tarafından kurulduğu kesin olarak bilinmemekle birlikte, Kesrevî, onun oluşumunu İstanbul'da yaşayan Azerbaycanlı tüccarlara dayandırmaktadır (Kesrevî, 1940, s. 734). Ona göre, uzun süredir İstanbul'un Valide Han semtinde ikamet eden ve büyük çoğunluğu Azerbaycan Türklerinden oluşan İranlı tüccarlar (Sasani, 1976, s. 95), bu tür toplulukların kurulmasında öncü bir rol oynamıştır. Saadet Cemiyeti'nin, 1907-1908 yılları arasında, Meşrutiyet'in birinci meclisinin Muhammed Ali Şah tarafından kapatılmasının ardından ve özellikle Tebriz'de Settâr Han liderliğinde başlatılan direnişin etkisiyle kurulduğu bilinmektedir.

Behrengî'ye göre, Tebriz savaşlarının yoğunlaştığı dönemde Saadet Cemiyeti üyeleri kendilerini Azerbaycan Eyalet Meclisi temsilcileri olarak tanıtmışlardır. Bu üyeler, Azerbaycan'dan gelen haberleri Necef, Avrupa ülkeleri ve diğer bölgelerdeki alimlere ulaştırarak direnişçilere mali destek sağlamak için çalışmışlardır (Behrengî, 1969, s. 35). Bu nedenle cemiyet, zaman zaman "Azerbaycan Saadet Cemiyeti" olarak da anılmıştır. Ancak zamanla bütün İran'ı kapsayan bir topluluk haline gelmiş ve İran'ın farklı bölgelerinden Meşrutiyet yanlısı kişiler, İstanbul'daki bu cemiyetin çatısı altında bir araya gelmiştir. Cemiyet, Tebriz'deki direniş haberlerini Şems ve Surûş gibi gazeteler aracılığıyla yaymaya çalışmış ve aynı zamanda Türkiye'deki İttihat ve Terakkî gibi hareketlerle yakın ilişki kurarak destek toplamaya çabalamıştır (Devletâbâdî, 1939, s. 27).

Ramazan 1908 tarihli bir belgede, İstanbul'daki İran Konsolosluğu'na mensup bir üye, Saadet Cemiyeti ile İttihat ve Terakkî Komitesi arasındaki ilişkilere, Surûş gazetesinin yayımlanmasına ve komitenin iç anlaşmazlıklarına dair birçok önemli noktaya değinmiştir. Bu mektup, İttihat ve Terakkî'nin kurucularından Ahmed Rıza Bey'in huzurunda kaleme alınmıştır. Belgede şu ifadeler yer almaktadır:

“Selanik merkezinin izniyle... İttihat ve Terakkî Komitesi, İran ve Osmanlı işlerinin ilerlemesi doğrultusunda iş birliği yapmak ve bu ittifakı genişletmek için Saadet Cemiyeti ile birleşme kararı almıştır. Şüphesiz bu büyük girişim hem yurt içinde hem de yurt dışında geniş yankı uyandıracaktır” (Cudakî, 1991, s. 120).

Saadet Cemiyeti, yalnızca Tebriz direnişine yardım etmek ve direnişin haberlerini dünyaya duyurmakla kalmamış; aynı zamanda Necef'teki meşrutiyet yanlısı âlimlerle ve Avrupalı sürgünlerle temas kurmuştur. Ayrıca, İstanbul'daki yabancı elçiliklerin önünde barışçıl mitingler düzenleyerek kamuoyu oluşturma çabalarında bulunmuştur (Afary, 2000). Haberleşme ve bilgi akışı ise ağırlıklı olarak telgraf yoluyla ve özellikle Farsça basın tarihinde önemli bir yere sahip olan Şems ve Suruş gibi gazeteler aracılığıyla sağlanmıştır. Cemiyet, nihayet Kaçarların başkenti Tahran'ın Meşrutiyetçiler tarafından ele geçirilmesi ve Muhammed Ali Şah'ın kaçmasıyla birlikte hedefine ulaşarak İstanbul'daki faaliyetlerini sona erdirmiştir.

İranlı Kadınlar Komitesi

İranlıların İstanbul'daki diğer önemli dernekleri arasında, türünün en dikkat çekici örneklerinden biri olan ve kadınların merkezi bir rol oynadığı “İstanbul İranlı Kadınlar Hayır Derneği” sayılabilir. Bu derneğin tam olarak ne zaman ve kimler tarafından kurulduğu bilinmemekle birlikte, Saadet Cemiyeti'nden sonra, 1908'den sonraki bir tarihte ortaya çıktığı tahmin edilmektedir.

Bu dernek, 20. yüzyılın başlarında İran halkının mücadelelerine siyasi destek sağlamak ve uluslararası yardım girişimlerini koordine etmek amacıyla kurulmuş olup, aslında Saadet Cemiyeti'nin kadın kolu olarak faaliyet göstermiştir. Dernek, Avrupa başta olmak üzere farklı yerlerden yardım temin etmeye çalışmıştır ve örneğin İngiliz kraliçesine bu doğrultuda mektup göndermiştir (Şems gazetesi, 1908, s.8). Bu nedenle kendisini Tebriz Derneği veya Azerbaycan Eyalet Encümeni'nin devamı olarak görmüş ve iç ve dış mücadele faaliyetlerini koordine etmek, Tebriz'deki direnişçilere maddi ve silah desteği sağlamak gibi görevler üstlenmiştir.

Adı geçen dernek, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki modern kadın hareketlerinin İkinci Meşrutiyet döneminde başlamasıyla eş zamanlı olarak ortaya çıkmış ve İranlı kadınların Kaçar sınırları dışında gerçekleştirdiği ilk siyasî ve sosyal amaçlı hareket olma özelliğini taşımaktadır.

Şems gazetesi, bu dernek hakkında birçok haber ve bilgi yayımlamış, ayrıca Avrupa ülkelerinin kraliçelerine dernek adına çok sayıda telgraf göndererek İranlı kadınların haklarına destek olmalarını talep etmiştir. Bu çabalar sonucunda, İngiltere ve Almanya kraliçelerinden olumlu yanıtlar alınmıştır (Şems gazetesi, 1908, sayı 3, s.8). Bunun yanı sıra, Almanya'da Valide Han mahallesinde dernek tarafından İranlı kadın haklarını desteklemek amacıyla çeşitli konferanslar düzenlenmiştir (Şems gazetesi, sayı 16, 1908, s.8).

İran Okulu

Osmanlı topraklarında İranlılar için oluşturulan en önemli teşkilatlardan biri de okullardır. Onların Osmanlı topraklarında dört okulun kurulduğu bilinmektedir. Bu okulların ikisi Bağdat ve Kerbela'da, diğer ikisi ise İstanbul'da yer almaktadır. İstanbul'daki okullardan birinin adı Debistân-i Ahmediyân-i Irâniyân olarak kaydedilmiştir. Bu okulun dört iptidai ve bir rüştiye derecesinde sınıftan oluştuğu belirtilmekte, ancak hakkında ayrıntılı bilgi bulunmamaktadır (Büyükkarcı, 2000, s.25). Ayrıca, 20. yüzyılda Trabzon'da da İranlılar tarafından bir okulun kurulduğu bilinmektedir (Dıñoğlu, 2014, s.17).

İkinci okul ise daha önemlidir. Debistân-i Irâniyân adıyla bilinen bu okul, 1884 yılında İstanbul'a yerleşen İranlı bir heyet tarafından açılmıştır. İlk olarak Valide Han'da, şimdiki adıyla Çakmakçılar Yokuşu'nda bir bina kiralanarak faaliyete başlamıştır. Başlangıçta 9 öğrencisi olan okulun ilk müdürü Aliğa adlı bir öğretmendir. Daha sonra öğrenci sayısının artmasıyla okul Beyazıt'a taşınmış ve 'İranlılar İlkokulu' adıyla eğitim-öğretime devam etmiştir. Ancak, bir yangın sonucu hasar gören bu okul, daha sonra Çemberlitaş civarındaki yeni bir binaya taşınarak faaliyetlerini sürdürmüştür (Haydaroğlu, 1993, s.157).

Okul, başlangıçta İran hükümetinden bağımsız bir şekilde ve İstanbul'da yaşayan bazı İranlı tacirlerin çabalarıyla faaliyetlerini sürdürmekteydi. Ancak bir süre sonra tacirlerin yaptığı maddî yardımlar okulun masraflarını karşılamaya yetmediği için okul yöneticileri alternatif finansman yolları aramak zorunda kaldılar. Bu süreçte, ilk olarak Nasıruddin Şah, okula yılda yaklaşık 50 lira bağış yapmaya başladı ve bu yardımlar düzenli olarak her yıl gönderildi (Raisnia, 2006, s. 828). Daha sonra Muzafferüddin Şah da okula destek sağlamıştır. Şahların desteğinin yanı sıra, İstanbul'daki hayırsever ve kültürsever bireylerin katkılarıyla okul faaliyetlerini devam ettirebilmiştir. Okulun adı,

İran'da 1979'da gerçekleşen devrim sonrasında 'Özel İran İslam Cumhuriyeti İlkokulu' olarak değiştirilmiştir. Ancak, yaklaşık 106 yıllık faaliyetinin ardından, okul 1990 yılında kapılarını kapatmıştır (Büyükkarcı, 2000, s. 30).

Gazeteler

İranlılar, Osmanlı topraklarında ve özellikle başkent İstanbul'da, 19. ve 20. yüzyıllarda en fazla basın ve gazetecilik alanında faaliyet göstermiştir. Çeşitli gazeteler yayımlayarak hem ülkelerinde ve dünyada meydana gelen olayları aktarmış hem de Avrupa ve Türkiye'den edindikleri meşrutiyet gibi yeni fikirleri İran'a taşımaya çalışmışlardır. Bu gazeteler arasında, 20 yılı aşkın bir süre yayımlanan Ahter gazetesi, en öne çıkan yayınlardan biri olmuştur.

Ahter Gazetesi

Ahter gazetesinin ilk sayısı 13 Ocak 1876 tarihinde yayımlanmış, son sayısı ise 8 Eylül 1896 tarihinde çıkmıştır. 22 yıl boyunca Farsça olarak yayımlanan bu gazete, ilk yıllarında haftada beş gün, son yıllarında ise haftada bir gün basılmıştır. Ahter, yurt dışında İranlılar tarafından en uzun süre yayımlanan gazete olma özelliğine sahiptir. Gazetenin ilk sayısının başında şu ifadeler yer almıştır: *'Bu gazete, çeşitli olayların yanı sıra siyaset, ticaret, bilim, edebiyat ve kamuoyunun çıkarlarını ilgilendiren konulardan söz etmektedir'* (Devletâbâdî, 2005, s. 38).

Ahter, İran'ın fikir dönüşümüne ve gazetecilik geleneğine derinden etki eden, aynı zamanda Meşrutiyet hareketinin kazanılmasında önemli bir rol oynayan en etkili yayın organlarından biridir. Gazetenin kurucusu ve yöneticisi, İstanbul'da yaşayan Azerbaycanlı bir tüccar olan Muhammed Han Tâhir-i Tebrîzyî Karacadâğî'dir. Ahter yalnızca İran'da değil, Suudi Arabistan, Hindistan ve diğer bazı Orta Doğu ülkelerinde de dağıtılmıştır (Tabatabayî, 1983, s. 97).

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Kaçar Büyükelçisi Muhsin Han-i Tebrîzî, Ahter gazetesinin hayatta kalmasında önemli bir rol oynamıştır. Gazete, ekonomik zorluklar nedeniyle 59 sayıdan sonra kapanmışken, Sultan Abdülhamit, gazetenin yeniden yayımlanması için Kaçar İran'ın Osmanlı sefiri Muhsin Han'la görüşmüştür. Muhsin Han, bu talebi kabul ederek, Ahter gazetesinin 16 Ocak 1877'de yeniden yayımlanmasını sağlamıştır. Bu tarihten sonra Sultan Abdülhamit ve Kaçar Büyükelçiliği, Ahter gazetesine abone olmuşlardır (Pervin, 2001, s. 253).

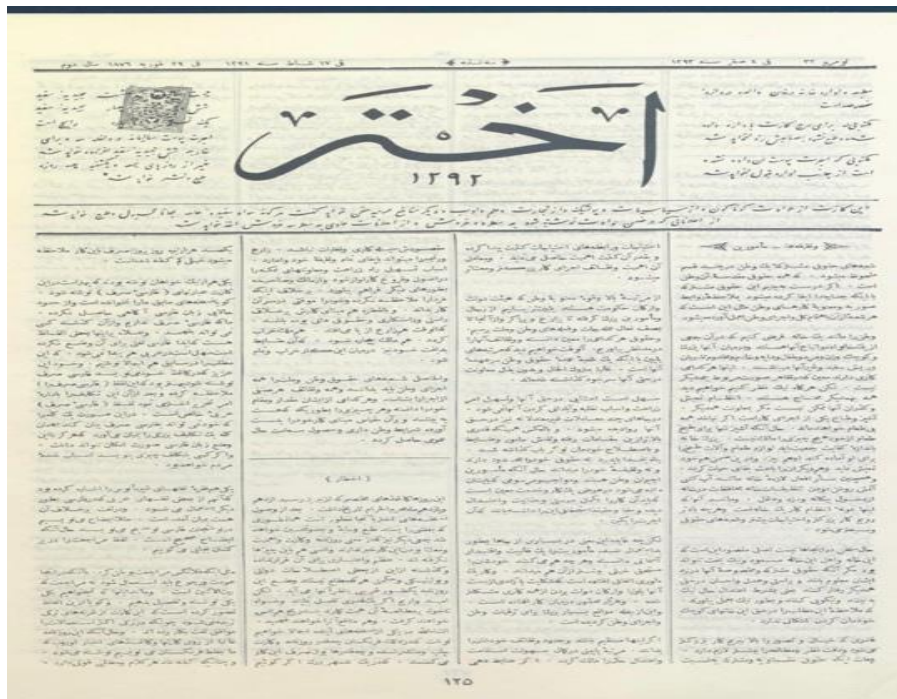
Gazetenin ofisi, İstanbul'un Valide Han semtindeydi. Başlangıçta Ahter, Cuma ve Pazar hariç her gün yayımlanırken, daha sonra Cumartesi ve Çarşamba günleri olmak üzere haftada iki kez ve sonrasında ise haftada bir kez yayımlandı. Ahter, yalnızca Osmanlı İmparatorluğu'ndaki siyasî ve sosyal gelişmeleri değil, aynı zamanda Avrupa'daki parlamenter sistemle ilgili haberleri de okuyucularına sunmaktaydı.

Ahter, Osmanlı İmparatorluğu ile İran arasındaki ilişkiler ve Osmanlı yönetimi ile aydınlarının İran'daki aydınlar üzerindeki etkisini gösteren en özgün kaynaklardan biridir. Algar'a göre, Ahter gazetesi, dönemin Türk gazetelerinden esinlenmiş ve İran gazeteciliğini yeni bir aşamaya taşımıştır (Algar, 1990, s. 94). Ancak Ahter'in etkisi sadece gazetecilikle sınırlı değildir. En önemli katkılarından biri, Avrupa ve Osmanlı'daki düşünce ve fikirlerin İran'a aktarılmasıdır. Örneğin, Ahter, İran Meşrutiyet'inden 30 yıl önce, 1878'de Osmanlı Anayasası'nı Farsçaya tercüme ederek, İranlıların meşrutiyet konusundaki dikkatini çeken ilk yayın olmuştur. Ahter gazetesi, sayılarında genel olarak ekonomik, toplumsal, siyasal, dinî ve ahlakî konulara değinmiş ve modern değerlere, özellikle düzen, yasa ve toplumsal iş birliği gibi kavramlara vurgu yapmıştır. Örneğin, 32. sayısında yer alan "Görevler ve Vekiller" başlıklı yazısında, vatanın bir yuva gibi olduğu benzetmesiyle toplumsal yapının önemi ve bu yapının vatanın refahına sağladığı katkılar üzerinde durulmaktadır. Bu metin, toplumun farklı kesimlerinin birlikte çalışması gerektiğini vurgulamakta ve her bireyin katkısı ve iş birliği olmadan toplumun refahı ve düzeninin sağlanamayacağını altını çizmektedir (Ahter Gazetesi, 1876, sayı. 32, s. 4). Gazete aynı zamanda birçok sayıda kadınların toplumsal işlere katılımının gerekliliğine de değinmiştir. Örneğin, sayılarından birinde, milletin ilerlemesinin çocuklarının iyi eğitimine bağlı olduğu ve kızların eğitiminin erkek çocukların eğitiminden daha da önemli olduğu ifade edilmiştir (Ahter Gazetesi, 1892, sayı 11, s. 5). Ahter gazetesi, ayrıca Osmanlı hükümetinin eğitim reformları ve diğer Müslüman ülkelerde yeni okulların açılması konusundaki başarılarından defalarca bahsetmiştir. Bu yayınlar, İran hükümetini ülkede modern eğitim ilkelerini benimsemeye teşvik etme amacı gütmektedir (Raisniya, 2006, s. 411).

Ünlü İngiliz oryantalist ve İranolog Edward Brown, Ahter gazetesinin İran'daki siyasi ve entelektüel hareketler üzerindeki derin etkisine dikkat çekerek, şu değerlendirmeyi yapmaktadır: '*Gazete, parlamento ve siyasi toplantılardaki tartışmaların gündemini belirledi. Geniş bir alanda ünü ve ileri görüşlü Farsça okuyucuları arasında bu gazete 'Ahter-i Mezhep' olarak tanımlanmaktadır*' (Brown, 1920, s. 146).

Cemâleddîn-i Efgânî, Mîrzâ Melkum Han, Fethullah Han-İ Şeybânî, Şeyh Ahmed-i Rûhî, Mîrzâ Hüseyin Habirü'l-Mülk, Mîrzâ Habîb-i İsfahânî, Tebrizli Talebov ve Muhammed Ali Han-i Kâşî gibi şahsiyetler, Ahter'e yazılarıyla ve manevi destekleriyle gazetenin devamını sağlamışlardır. Ahter, zaman zaman yayımladığı makalelerle Kaçar Devleti'ni sert eleştirilerle hedef almış ve kamuoyunu yönlendirme görevini üstlenmiştir. Bunun en belirgin örneği, 1890'da İran hükümeti ile İngiliz bir şirket arasında imzalanan Régie adlı sözleşmeye karşı yazılmış ve büyük ihtimalle Âkâ Hân-ı Kirmânî tarafından kaleme alınan makaledir (Ademiyat, 1968, s. 10). Gittikçe artan eleştirel yazılarla birlikte, İran devleti, gazetenin İran'a girişini yasaklamıştır. Ayrıca Ahter, bazı yazıları nedeniyle Osmanlı hükümetinin de tepkisini çekmiştir.

Sonrasında, Nasruddin Şah'a suikast düzenleyen Rıza Kirmânî'nin, Ahter yazarları olan Âkâ Hân-ı Kirmânî ve Şeyh Ahmed-i Rûhî ile olan dostluğunun keşfedilmesi üzerine, gazete 4 Ağustos 1896'da yayımlandığı yirmi üçüncü yılında tamamen durdurulmuştur (Pervin, 2001, s. 255). Bu suikastın ardından, Osmanlı hükümeti, Kaçar Devleti'nin talebi üzerine, Ahter'in sürekli yazarları olan İran/Fars milliyetçiliğinin kurucularından ve Avrupa tarzı gelişmenin savunucularından Âkâ Hân-ı Kirmânî (Âdemiyât, 1979, s. 242) ile Ahmed-i Rûhî ve Mîrzâ Hassan Han Habirü'l-Mülk'ü teslim etmiştir. Bu şahıslar kısa bir süre sonra Tebriz'de idam edilmiştir (Golban, 1972, s. 232).



Şekil2. Ahter gazetesinin bir sayısı

Şems Gazetesi

Saadet Derneği ile yakından ilişkisi bulunan Şems gazetesinin ilk sayısı, İstanbul'da Şems Kütüphanesi'nin sahibi Seyit Hassan-i Tebrîzî'nin yönetiminde 4 Eylül 1908 tarihinde yayımlanmıştır. Gazetenin yönetimi daha sonra, Osmanlı hükûmetine bağlı olan Muhammed Tevfik (aslen Hemedanlı) tarafından devralınmıştır (Hasanî, 2008, s. 40). Tevfik, 1909 yılında aynı zamanda İstanbul İranlılar Okulu'nun da müdürüydü (Tâhîrzîde, 1984, s. 345). Gazete, ilk sayfasında genel olarak tarihî, siyasî, bilimsel ve edebî makalelere, devletin ve memleketin çıkarlarına yönelik yazılar ve haberler yayımladığını vurgulamaktadır. Aynı zamanda, kamuyu ilgilendiren tüm yazıların kabul edileceği ve yayımlanabileceği duyurulmuştur. Haftada bir kez yayımlanan Şems gazetesinin içeriği, çeşitli makalelerin yanı sıra çoğunlukla İran ile ilgili olaylara ve yabancı gazetelerin İran hakkında yazdığı makalelerin çevirilerine dayanıyordu. Şems, toplam beş yıl süresince 153 sayıda yayımlandı (Mousevi Ebadi, 2007, s. 228). Ancak arşivlerde yapılan incelemeler, gazetenin en az 158 sayısının bulunduğunu göstermektedir. Şems, İttihat ve Terakkî Fırkası'nın kurucularından Ahmet Rıza Bey'in yönetiminde Paris'te yayımlanan Meşveret gibi haftalık gazetelerden de etkilenmiştir. Meşveret, 1895 yılı Aralık ayında cemiyetin yayın organı olarak çıkmaya başlamıştır (Özcan, 2004, s. 397).

Şems gazetesinde yayımlanan yazılar üç ana kategoriye ayrılabilir: Birincisi, İran Devrimi ve İran-Osmanlı ilişkilerine dair yazılar; ikincisi, meşrutiyet, liberalizm, demokrasi gibi felsefi ve ideolojik konulara ilişkin makaleler; üçüncüsü ise İranlıların tarihi ve Saadet Derneği'nin faaliyetleriyle ilgili yazılardır. Gazete ayrıca Jön Türklerin devrimine de dikkat çekmiş ve onların faaliyetleriyle ilgili yazılar yayımlamıştır (Dehgani, 2024). Özellikle İran-Osmanlı ilişkileri kapsamında, gazetenin 3. sayısında iki ülke arasındaki sınır meselelerine dair üç sayfalık bir makale yayımlanmış ve Tebriz'deki direniş hareketine destek verilmiştir. Burası, Meşrutiyet'in son kalesi olarak ele alınmış ve bu destek gazetenin birinci yılındaki farklı sayılarda açıkça görülmüştür. Ahmet Kesrevî'ye göre, Şems, bu dönemde Tebriz'deki olayların gelişmesine katkı sağlamıştır (Kesrevî, 1940, s. 197).

Şems, tüm sayılarında İran'ın birçok meselesine ve gündemine değinmiş ve çeşitli makaleler yayımlamıştır. Gazete, yazılarını genellikle Farsça olarak yayımlamış, zaman zaman ise Türkçe yayınlar da yapmıştır. Bunun bir örneği, gazetenin birinci yılının 19. sayısında yayımlanan "*Sevgili Vatandaşlarım*" başlıklı iki sayfalık makaledir. Şems gazetesi, son sayısını 20 Temmuz 1916 tarihinde yayımlayarak yayın hayatına son

vermiştir. Bu şekilde, Ahter gazetesinden sonra İstanbul'da İranlılar tarafından yayımlanan ikinci gazete olarak tarihe geçmiştir.



Şekil 3. Şems gazetesinin bir sayfası

Surûş Gazetesi

İran'da 1906 yılında Muzafferuddin Şah tarafından imzalanan Meşrutiyet, Muhammed Ali Şah tarafından askıya alınınca, birçok aydın ve yazar ülkeyi terk ederek İstanbul'daki İran topluluğuna katıldı ve burada faaliyete başladılar. Editörlüğünü Ali Ekber Dihhodâ'nın yaptığı Surûş gazetesi, bu İranlıların İstanbul'daki faaliyetlerinin bir başka sonucuydu.

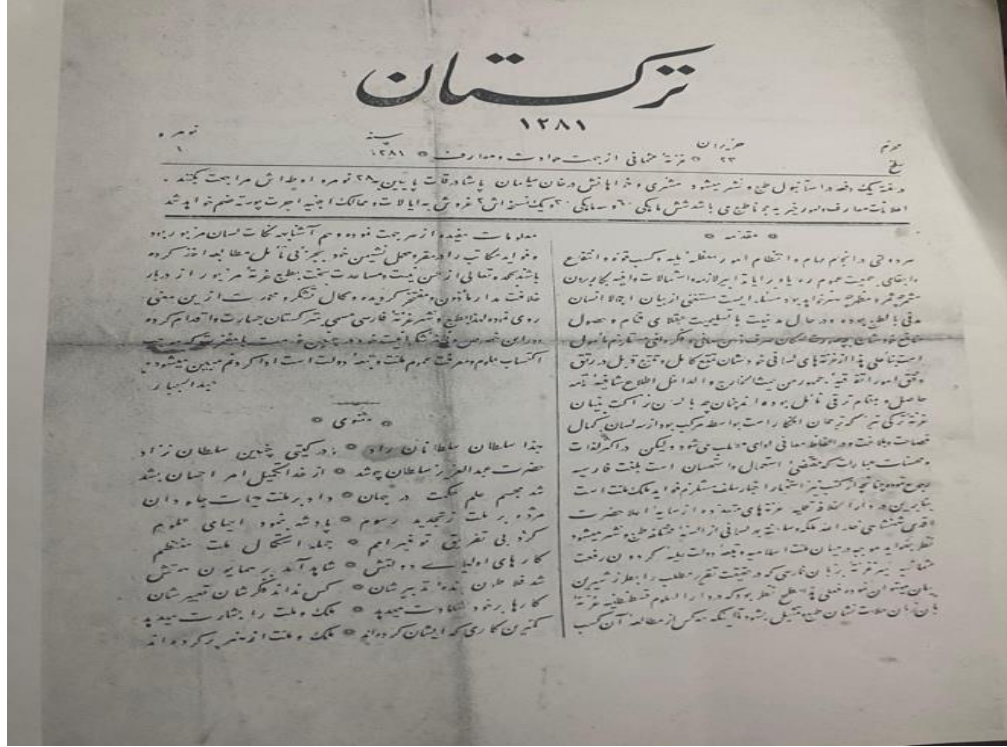
1909 yılında İstanbul'da kurulan ve haftada bir yayımlanan Surûş, altı ay süren yayın hayatı boyunca Encümen-i Saadet'in İstanbul'daki resmî yayın organı gibi işlev görmüştür. Hüseyin Dâniş ve Ahmet Ağaoğlu gibi İranlı ve Azerbaycanlı aydınlar, Tebriz'deki direniş döneminde bu gazetede İranlı meşrutiyetçileri savunan makaleler yazmışlardır (Zerinebâf, 2018, s. 227). Milliyetçi düşünceleriyle bilinen Hüseyin Kâzımzâde de bu gazetenin yazarları arasındaydı. Kâzımzâde, makalelerinde sürekli olarak ülkenin yabancıların etkisinden kurtulmasının ve eğitimin önemini vurgulamıştır. İranlıları İstanbul gibi bir şehirde eğitim almaya teşvik ederek, ülkesinin gerilemesinin ve çöküşünün tek nedeninin eğitim eksikliği olduğunu belirtmiştir (Suruş Gazetesi, 1909, sayı 8, ss. 4-6).

Surûş'un ilk sayısında, İstanbul'un İran'ın özgürlük savaşçılarının faaliyetleri için uygun ortam sağladığını takdir eden Ali Ekber Dihhodâ, Surûş'u 'İran özgürlükçülerinin tercümanı' olarak nitelendirmiştir (Suruş Gazetesi, 1909, sayı 1, s. 1). Bu gazete, genel olarak eğitimin önemi, ülkenin bağımsızlığı, Meşrutiyet ve hukuk, modernleşme ve vatanseverlik gibi konuları işlemiştir. Surûş, İran'ın bağımsızlığı ve toprak bütünlüğü meselelerini gündeme getiren, dönemin siyasî kültüründe modernist söylemlerin temellerini atan bir gazete olarak değerlendirilebilir (Tulâbî, 2015, s. 97). Gazete ayrıca İslam birliğinden de bahsetmiş ve örneğin, “Müslümanlar birleşmelidir” başlıklı bir yazı yayınlamıştır. Surûş, özellikle İran ve Osmanlı'nın, Rusya ve Avrupa ülkelerine karşı birleşmelerini savunmuştur (Rezvani, 1980, ss. 507-508).

İstanbul'da Yayımlanan Diğer Gazeteler

İstanbul'da çıkan başka bir gazete ise Şeydâ olmuştur. Şeydâ, İstanbul'daki İranlı Talebeler Birliği tarafından Farsça ve Türkçe olarak çıkarılan, resimli ve yarı mizahî bir gazetedir. İlk sayısı 23 Ekim 1911'de yayımlanmış olan bu gazete, yaklaşık üç ay boyunca beş sayı yayımlandıktan sonra yayın hayatına son vermiştir (Sadre Haşemi, 1959, s. 485-486).

Bunların yanı sıra, İstanbul'da İranlılar tarafından çıkarılan başka dergiler ve gazeteler de bulunmaktadır. Ancak bazıları yalnızca bir sayı basılmış ya da ismen mevcut olsa da arşivlerden elde edilememiştir. Bunlar arasında Şahseven, Türkistan, Azadi, Fıkr-i İstikbal, Haver ve Pars gibi gazeteler yer almaktadır. Bu gazeteler arasında Türkistan, İstanbul'da yayımlanan ilk Farsça gazete olarak tarihi bir öneme sahiptir. İlk sayısı 6 Haziran 1864'te yayımlanan Türkistan gazetesinden yalnızca bir sayı günümüze ulaşabilmiştir. Gazete, ilk sayfasının başında, “*Olayları yansıtan ve maarif amaçlı Osmanlı gazetesi*” olarak tanıtılmaktadır. Türkistan, iki bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde iç olaylar ele alınırken, ikinci bölümde ise dünya genelinde gerçekleşen olaylar ve haberler sunulmaktadır. Birinci kısımda başkent İstanbul ve Padişah hakkında bilgiler verilmekte, ardından Eyaletler başlığı altında Tunus'tan haberler aktarılmaktadır. İkinci bölümde ise Avrupa ve Amerika kıtasından özet haberler yer almaktadır.



Şekil 4: *Türkistan* gazetesinin tek sayısı

Şahsiyetler ve Akımlar

Osmanlı topraklarında ve başkenti İstanbul'daki İranlıların faaliyetleri yalnızca kurumlar, merkezler veya gazetelerle sınırlı değildir. Pek çok aydın, devlet adamı ve reformcu bu ortamlara katılarak çeşitli düşünsel akımlar içinde yer almakta hem kendi fikirlerini geliştirmekte hem de bu fikir akımlarını İran'a iletmek için takip etmektedir. Bu aydınların sayısı oldukça fazladır; ancak bu makalede, 19. yüzyılın ortasından sonuna kadar ve 20. yüzyılın başında öne çıkan en önemli şahsiyetlere odaklanılacaktır.

Emir Kebîr

Emir Kebîr olarak bilinen Mîrzâ Takî Han (1807-1852), Kaçarlar'ın en önemli reformcularından biridir. Birçoklarına göre, bu reformlar, Nasıruddin Şah'ın kişisel emri ve denetimi altında gerçekleştirilmiştir. Zira Nasıruddin Şah, Avrupa'ya yaptığı sefer sonrası, iktisadî ve askerî alanlarda geri kalmış olduklarını fark etmiş ve bu durumla başa çıkabilmek için reformlar yapma gerekliliği hissetmiştir (Mirhüseyni, 2016, s.20).

Ferâhân şehrinde doğup Tebriz'de yetişen Emir Kebîr, Türkçe de bilmektedir. 1843 yılında Kaçar Devleti tarafından Erzurum'a gönderilmiş ve burada dört yıl boyunca kaldıktan sonra, tarihî bir öneme sahip Erzurum Antlaşması'nı sağlamış ve Osmanlı topraklarında Tanzimat'ın getirdiği değişimlere tanıklık etmiştir (Ademiyat, 1968, s.101).

Bu süreçte, Osmanlı Sadrazamı Mustafa Reşit Paşa ile tanışmış ve yıllar sonra da onunla mektupla iletişim kurmayı sürdürmüştür (a.g.e, s.182).

Takî Han, İran'a döndükten sonra, tam anlamıyla başarılı olamasa da Osmanlı'da gördüğü Tanzimat reformlarını kendi ülkesinde de uygulamaya çalışmıştır. Emir Kebîr'in Osmanlı'dan etkilendiği icraatları arasında mali reformlar, Dârü'l-fünûn'un kurulması ve Vakay-i İttifâkiye gazetesinin yayımlanması yer almaktadır (Aslanzade, 2013, ss. 93-97). Nitelik olarak, Osmanlı Tanzimat döneminin resmî gazetesi Takvim-i Vekayi'yi andıran Vaka-yi İttifâkiye, İran'da yayımlanan ilk resmî gazete olma özelliğini taşır. Bu gazete, 7 Şubat 1851 tarihinde yayımlanmaya başlamış ve tamamen Mîrzâ Takî Han'ın yönetiminde devam etmiştir (Bolat, 2013, s.171).

Mîrzâ Hüseyin Han

Osmanlı topraklarında gerçekleştirilen reformları yakından takip eden ve bu reformlardan etkilenen bir diğer önemli Kaçar devlet adamı, Mîrzâ Hüseyin Han Müşirü'd-devle (Sipehsâlâr) dir. 1848 yılında İstanbul'a gelerek Kaçar Devleti'nin temsilcilik ve büyükelçilik görevini üstlenen Müşirü'd-devle, bu görevini 12 yıl boyunca sürdürmüştür (Sasanî, 1976, s. 240). İstanbul'da bulunduğu süre boyunca Osmanlı devlet adamlarıyla yakın ilişkiler kurmuş, özellikle Fuat Paşa ve Münif Paşa ile dostluklar geliştirmiştir (Ademiyat, 1979, s. 127).

Âdemiyât, Osmanlı sarayında uzun süre kalmasının ve o dönemdeki derin değişikliklerin, Mirza Hüseyin Han'ın düşüncelerini doğrudan etkilediğini belirtmektedir (Ademiyat, 1960, s. 58). Mirza Hüseyin Han, 'Tanzimat-ı Hasaney-i Devlet-i İlliye ve Memalik-i Mehrusiy-i İran' adlı eserinde, açıkça Tanzimat Fermanı'ndan etkilendiğini ifade etmiştir. Kitapta, Osmanlı'da yapılan reformların benzerlerinin Kaçar Devleti'nde de uygulanması gerektiğini savunmuştur. 1870 yılında Nâsirüddin Şah, İstanbul'a gelerek Mithat Paşa'nın reformlarını gözlemlemiş ve kendi ülkesindeki durumla karşılaştırmıştır. Bu ziyarette Mirza Hüseyin Han, büyükelçi olarak Şah'a eşlik etmiş ve birlikte Osmanlı'daki gibi reformların gerekliliğini tartışmışlardır. Ziyaretin sonunda, Şah, Mirza Hüseyin Han'ı Tahran'a götürmüş ve Adalet ve Vakıflar Bakanlığı'na atanmıştır (Nevâî, 2007, s. 82-83).

Mîrzâ Hüseyin Han, aynı zamanda Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasî ve sosyal gelişmeleri hakkında notlar yazmış ve buradaki aydınların kitaplarının yanı sıra, devlet kanunları ve siyasî gelenekler konusunda Avrupalı yazarların eserlerini de İran'a

göndermiştir (Aşar, 1984, s. 138). Sipehsâlâr döneminde, İran'da temelleri atılan ve yargı sistemini şekillendiren ilk yapısal ve içerik değişiklikleri yaşanmıştır (Mortazaei, 2017, s. 204).

Mîrzâ Muhsin Han-ı Tebrîzî

Mu'înu'l-mülk adıyla tanınan ve 1880-1898 yılları arasında İstanbul'da İran Büyükelçiliği yapan Mîrzâ Muhsin-i Tebrîzî, Osmanlı topraklarında gerçekleştirilen reformlardan etkilenerek bu reformları kendi ülkesine iletmeye çalışan önemli bir İranlı aydın ve devlet adamıdır. Aynı zamanda Ahter gazetesinin kurulmasında ve devam etmesinde de önemli bir rol oynamıştır (Pervin, 2001, s. 253). Tebrizli tüccar bir Türk ailesinde doğan Muhsin Han, babasının İstanbul'a yaptığı seyahatlere katılmış ve yıllar sonra (1871) İstanbul'a İran Büyükelçisi olarak atanmıştır. 19 yıl süren hizmeti boyunca Sultan Abdülhamit ile yakın ilişkiler kurmuştur. Bu ilişkinin olumlu bir yönü, Abdülhamit'in, Ahter gazetesinin yayın hayatına başladığı ilk dönemde gazetenin yayımını desteklemesidir (Zerinebaf, 2018, s. 21).

Mîrzâ Muhsin, 1890 yılında Mîrzâ Melkum Han ile yakın ilişkileri ve benzer düşünceleri nedeniyle İstanbul Büyükelçiliği görevinden alınarak Tahran'a çağırılmıştır (Sasani, 1976, s. 263). 1898 yılında ise Tahran'da hayatını kaybetmiştir.

Mîrzâ Melkum Han

Mirza Melkum Han, İran tarihinin en tartışmalı aydın ve yazarlarından biridir. 1848 yılında İsfahan'ın Culfâ bölgesinde Ermeni asıllı bir ailede doğmuştur. Babasının İslam dinini kabul ettiği söylenmekle birlikte, öldüğünde vasiyetine uygun olarak İstanbul'daki Ermeni mezarlığına defnedilmesi, aslında İslam'ı benimsemediği ve bu adımın yalnızca bazı çıkarlar doğrultusunda atılmış işaret etmektedir (Râin, 1945, ss. 7-8). Yurtdışında bir dönem Rusya gibi ülkelerde devlet görevlerinde bulunan Melkum Han, oğlunu küçük yaşlarda eğitim için Paris'e göndermiştir. Kendisi de 1850 yılında İran'a dönerek elit bir ortamda yaşamaya devam etmiştir (Râin, s. 9). Sonraki yıllarda Avrupa'nın çeşitli ülkelerinde Kaçar Devleti'nin temsilciliğini üstlenmiş ve en sonunda Roma'da hayatını kaybetmiştir (Sadeginia, 1998, s. 25).

Melkum Han, İran'da kurulan ilk Mason teşkilatının kurucusu olarak kabul edilmektedir (Medenî, 1982, s. 34). Bazı kaynaklara göre, Fransa'da Napolyon'un sarayında kendisiyle yapılan bir görüşme sonrasında Fransa merkezli Mason teşkilatına katılmıştır. Ancak bazı tarihçiler, Ferâmuşhâne adlı kuruluşun doğrudan Melkum Han ile

ilişkilendirilmediğini belirtmektedir (Sasani, 1976, s. 128). Kendisi, bu tür kuruluşların ülkenin ilerlemesi için şart olduğunu savunmuş ve devleti, gelişmiş ülkeler gibi yeni düzenlemeler yapmaya çağırmıştır (Râin, 1945, s. 13). Melkum Han ve diğer bazı İranlı diplomatlar ile işadamları, 19. yüzyılın ortalarından itibaren İstanbul'daki Mason localarına katılmaya başlamışlardır; bunlar arasında Boğaziçi Yıldız Tekkesi de bulunmaktadır (Algar, 1990, ss. 33-38).

Melkum Han, Avrupa, İstanbul ve İran arasında sürekli olarak gidip gelmiş ve uzun süre Osmanlı başkentinde yaşamıştır. Burada yapılan reformları İran için bir model olarak görmüş ve benzer reformların İran'da da yapılması gerektiğini savunmuştur. Bu bağlamda, "Tanzimat" adlı bir kitapçık yazarak, ülkenin kalkınmasının ve gelişmesinin tek yolunun, Osmanlı ve Batı tarzı kanunlar ve düzenlemelerle yönetilmek olduğunu belirtmiştir. Melkum Han, aslında Müslümanların Batılaşmayı her alanda kabul etmeleri gerektiğini savunarak bu doğrultuda çalışmalar yapmıştır (Ademiyat, 1960, s. 113). 1863-1871 yılları arasında İstanbul'da bulunurken, Kemal Paşa, Ali Paşa ve Fuat Paşa gibi Osmanlı reformcularıyla yakın temasta bulunmuş ve onların fikirlerinden esinlenmiştir (Paşazade, 2014, s. 26).

Melkum Han, Osmanlı'nın ilk ve son Kânûn-ı Esâsî (Anayasa) metnini Farsçaya çevirerek bu önemli hukukî belgeyi İran'a tanıtmıştır. Bu anayasa, 1876'da Mithat Paşa'nın öncülüğünde hazırlanmış olup, Melkum Han'ın bu çevirisiyle, Osmanlı'daki anayasal gelişmelerin İran'a yansımalarına katkı sağlamıştır (Özgüldür, 1994, ss. 311-312). Ayrıca, dönemin Farsça siyasî sözlüğünün büyük ölçüde Osmanlı Türkçesinden alıntılarla şekillenmiş olması, Osmanlı'daki gelişmelerin İran'daki entelektüel çevrelerde nasıl etki yarattığının bir başka örneğidir. Melkum Han, bu etkileşimin öncülerinden biri olarak, eserleri ve çevirileriyle bu sürece katkıda bulunmuştur (Algar, 1990, ss. 28-29). Melkum Han, ayrıca alfabe ıslahı konusunda da önemli bir isimdir ve Ahundzâde ve Münif Paşa gibi aydınlarla birlikte, Arap alfabesinin ıslahı için çalışmalar yapmıştır.

Alfabe Islahı ve Ahundzâde'nin Rolü:

Ahundzâde'nin Arap alfabesini ıslah için proje hazırlayan ilk kişi olarak kabul edilmesi Türkiye'deki birçok araştırmacı tarafından kabul edilmektedir (Akpınar, 1980, s. 16). Ahundzâde, 1863'te geliştirdiği yeni alfabeyi Osmanlı devletine sunmak üzere İstanbul'a gelmiş ve burada Cemiyet-i İlm-i Osmaniye'ye sunduğu argümanlarla yeni alfabeyi İslam halkları arasında yaygınlaştırmayı hedeflemiştir. O, eski yazım kurallarını

değiştirmeyi değil, sadece yeni alfabenin İslam halkları arasında bir standarda oturtulmasını amaçladığını belirtmiştir (Ahundzâde, 3. cilt, ss. 15-16).

Ahundzâde, Arap alfabesinin bilimsel ilerlemeyi engellediğini ve bu yazı sisteminin değiştirilmemesi durumunda İslam milletinin cehalet içinde kalmaya devam edeceğini savunmuştur. Ona göre, alfabe reformu yalnızca bir yazı değişikliği değil, aynı zamanda İslam dünyasının aydınlanma ve modernleşme sürecinin önemli bir parçasıydı. O "*İslam Milleti*" kavramını kullanarak, tüm İslam dünyasının bu değişimden fayda sağlayacağını belirtmiştir (Bagir, 2024, s.20). Böylelikle Ahundzâde, bu çalışmasıyla hem Türk ve Müslüman dünyasında önemli bir meseleye dikkat çekmiş hem de İstanbul'da yaşayan İranlı aydınlar üzerinde doğrudan fikri bir etki yaratmıştır.

Genel olarak bu dönemde İstanbul'da yaşayan İranlıları, 19. yüzyılın sonları ve 20. yüzyılın başlarında dört ana akıma ayırmak mümkündür: 1. İslamî Birlik veya İttihâd-i İslam: Müslüman ülkelerin birleşmesi ve ortak bir siyasî, kültürel temele dayalı bir dayanışma kurma hedefini güden hareket. 2. Reformcu Meşrutiyetçiler: İran'da Meşrutiyet hareketini savunan, Osmanlı'daki Tanzimat ve Meşrutiyet reformlarından etkilenen aydınlar. 3. Bâbîler: Sosyal ve kültürel anlamda Batı'ya yönelmiş, özellikle eğitimde modernleşmeyi savunan bir grup. 4. Modern Eğitimci ve Edebiyatçılar: Yeni eğitim yöntemleri ve modern edebiyat anlayışını benimseyen, Batı'daki entelektüel akımlarla etkileşim içinde olan İranlı aydınlar. Bu kategoriler arasında net sınırlar olmayabilir, çünkü bazı aydınlar birden fazla akıma dahil olabilir ya da zaman içinde düşünsel evrim geçirebilirler. Ancak, bu akımlar, İstanbul'daki İranlıların entelektüel ve siyasî faaliyetlerinin ana hatlarını çizmek açısından faydalı bir çerçeve sunmaktadır.

İttihâd-i İslam

19. ve 20. yüzyıl Müslüman düşünürlerinin Avrupa medeniyetinin artan gücü ve müdahalesine karşı geliştirdikleri farklı stratejiler, İslam dünyasında köklü değişimlerin temelini oluşturmuştur. Bu stratejilerin en önemlilerinden biri, Cemaleddin-i Efgânî'nin (1839-1897) liderliğinde şekillenen İslam Birliği hareketiydi. Efgânî, başta Muhammed Abduh (1849-1905) ve Reşîd Rıza (1865-1935) olmak üzere, dönemin önde gelen aydınlarıyla birlikte, İslam dünyasının modernleşmesini ve Batı'nın sömürgeci etkisinden kurtulmasını savunuyordu.

Cemâleddin Efgânî'nin doğum yeri hakkında tartışmalar olsa da genellikle Afganistan veya İran'ın Türklerin yaşadığı Asadabad şehri olarak belirtilmektedir. 12

yaşında dinî eğitim almak üzere Irak'a gitmiş, ardından Hindistan, Mekke, Afganistan, Mısır ve Tunus gibi ülkelerde bulunmuş, en sonunda 1869'da İstanbul'a gelmiştir. İstanbul'da bazı dinî figürlerle tanışan Efgânî, burada da uzun süre kalmamış ve 1892'de Osmanlı Sultan'ının davetiyle tekrar İstanbul'a dönüp, hayatının geri kalan kısmını burada geçirmiştir (Momeni, 1993, ss. 40-41).

Efgânî'nin temel amaçları, İslam dünyasını uyandırmak, reformlar yaparak Müslümanlara medeniyet yolunu göstermek ve aynı zamanda Müslüman halkları Avrupalıların siyasi ve ekonomik etkilerinden kurtarmaktı (Keskiöğlu, 1969, s. 91). Ancak Efgânî hakkında mason teşkilatlarına hizmet ettiği ve Avrupalılarla iş birliği yaptığına dair çeşitli iddialar da bulunmaktadır (Momeni, 1993, ss. 43-48).

İstanbul'da kaldığı süre boyunca, Efgânî, İranlı aydınlar ve reformcularla yakın ilişki içinde olmuştur. Ahter gazetesinde yazılar yayımlayarak, düşüncelerini geniş bir çevreye iletmiştir. Efgânî'nin fikirlerinden etkilenen isimlerden biri de Mîrzâ Rızâ Kirmânî'dir. Kirmânî, Nasıruddin Şah'ı öldürdükten sonra yaptığı itiraflarda, Cemaleddîn-i Efgânî'nin tüm İslam ülkelerini birleştirip, herkesi halifelığe çekmeye ve sultanı tüm Müslümanların Emîrü'l-Müminîn'i yapmaya söz verdiğini belirtmiştir (Asadabadi, 1925, s. 58).

Ancak, Cemâleddîn-i Efgânî'nin İslam Birliği fikri, İran'da fazla karşılık bulamamıştır. Bunun en büyük nedenlerinden biri, Efgânî'nin fikirlerinin, dönemin ılımlı reformist ve Meşrutiyetçi hareketleriyle çakışması ve İran'daki köklü Şii geleneği ile Osmanlı'nın Sünnî mezhebi arasındaki çatışmalardır. Ayrıca, İslam Birliği düşüncesi, birçok kişi tarafından Osmanlı İslam'ı misyonerliği olarak algılanmış ve bu da İran'da geniş bir kabul görmemiştir (Asadabadi, 1925, s. 27). Ancak, Türk-İslam akımı özellikle İran Türkleri arasında belirli bir dönemde yaygınlık kazanmış ve Efgânî'nin fikirlerinden etkilenmiş bir topluluk oluşturmuştur.

Sonuç olarak, İslam Birliği akımı, Nasıruddin Şah'ın öldürülmesi ve Kaçar hükümetinin Osmanlılar üzerindeki baskılarıyla zayıflamış ve ortadan kalkmış olsa da bu düşüncenin Kaçar muhalefeti üzerindeki uzun vadeli etkileri devam etmiştir. Efgânî ve onun izinden giden aydınlar, İslam dünyasında Batı karşısında bir uyanışın simgeleri olarak tarihe geçmiştir.

Reformcu Meşrutiyetçiler

20. yüzyılın başlarında İstanbul'da yaşayan İranlıların çoğu, Reformcu Meşrutiyetçiler olarak bilinen akıma dâhildir. Bu grup, diğer akımlara göre daha köklü bir

geçmişe sahip olup, daha organize ve teşkilatlanmış bir şekilde faaliyet göstermiştir. Kurdukları dernekler, topluluklar, okullar ve çıkardıkları gazeteler, bu hareketin en belirgin faaliyetlerindendir. Ayrıca, bu akıma dâhil olanlar arasında sadece devlet adamları değil, sıradan vatandaşlar da yer almakta olup, bunlar sosyo-kültürel alanda da aktif bir şekilde yer almışlardır. Reformcu Meşrutiyetçiler, Avrupa'daki diğer İranlı Meşrutiyetçi ve muhalif gruplar ile güçlü ilişkiler kurmuş ve İstanbul'daki İttihat ve Terakkî Komitesi gibi hareketlerle de işbirliği yapmışlardır (Devletâbâdî, 1939, s. 28). Bu grubun önde gelen isimlerinden Hasan Takîzâde ve Dihhodâ gibi birçok figür, İran'da Meşrutiyet'in kazanılmasının ardından ülkelerine dönerek, orada da siyasî ve kültürel faaliyetlerine devam etmişlerdir. Onların çalışmaları hem Osmanlı İmparatorluğu'ndan hem de Batı'dan alınan ilhamlarla şekillenen modernleşme sürecinin önemli bir parçası haline gelmiştir.

Modern Eğitimci ve Edebiyatçılar

Bu grup, 19. ve 20. yüzyılda İstanbul'da yaşayan İranlı aydınlardan oluşmaktadır. Siyasî faaliyetlerden çok, kültürel, sosyal ve düşünsel alanlarda faaliyet gösteren bu şahsiyetler, modernleşme akımını özellikle edebiyat ve eğitim alanında uygulamaya koymaya çalışmışlardır. Bu alandaki öncülerden biri, Tebriz'de ve İran'ın diğer şehirlerinde ilk modern okulları açma çabasıyla tanınan Mîrzâ Hasan-i Tebrîzî olmuştur. Tebrîzî, Osmanlı İmparatorluğu'ndan ilham alarak, Sultan II. Mahmud'un 1824 tarihli "Tâlim-i Sıbyân" adlı talimatnamesini temel alarak İran'da modern eğitim anlayışını uygulamaya çalışmıştır. Bu talimatname, ilköğretimde yapılan ilk reform girişimi olarak tarihe geçmiştir (Yazıcı, 2014, s. 59). Tebrîzî, "*Vatan Dili*" adlı Türkçe kitabı kullanarak Tebriz'de ilk Rüştîye okulunu kurmuş ve öğrencilere 60 saatte okuma-yazma öğretmeyi başarmıştır (Acudânî, 2021, s. 261).

Bu grupta yer alan diğer önemli bir figür ise Zeynelabidin Merağâî (1840-1910)'dir. İran Azerbaycan'ında doğan Merağâî, uzun yıllar Tiflis gibi şehirlerde yaşamış, ancak 40'lı yaşlarının sonunda İstanbul'a yerleşmiş ve burada kültürel faaliyetlerde bulunmuştur. Şems ve Mısır'da basılan Hablû'l-metîn gazetelerinde yazarlık yapmış olan Merağâî'nin en önemli eseri, 1903 yılında İstanbul'da yayımlanan *İbrahimbey'in Seyahatnamesi*'dir. Bu eser, İran'ın kanunsuzluklarını, cehaletini, geleneksel kültürünü ve diğer sosyal, politik ve kültürel sorunlarını eleştiren önemli bir metin olarak kayda geçmiştir.

Bu kategoriye dâhil edilebilecek bir diğer isim ise Mîrzâ Habîb-i İsfahânî (1835-1893)'dir. 1866 yılında İran'dan ayrılan ve İstanbul'a yerleşen Mîrzâ Habîb, Osmanlı

Devleti'nde kültürel, edebî ve bilimsel alanlarda etkili olmuştur. Ahter gazetesinin yazarlarından biri olan İsfahânî, 1867'de Galatasaray Mekteb-i Sultânîsi'nde Farsça ve Arapça hocalığı yapmış, ayrıca Darüşşafaka'da da ders vermiştir. Osmanlı Devleti'nde 25 yıl çeşitli görevlerde bulunan İsfahânî, 1 Mayıs 1894'te Bursa'da hayatını kaybetmiş ve burada defnedilmiştir (Alparslan, 1996, s. 370).

Bâbîler

Osmanlı Devleti ve başkenti İstanbul ile doğrudan ve dolaylı şekilde irtibat kuran diğer İran merkezli hareket, Bâbîler hareketidir. Kaçar dönemi, İran'ın Şii bölgesinde yerel reformlar arayan toplumsal ve dinî hareketlerin ortaya çıkmasına sahne olmuştur. Babîler ya da Bâbî dini, 1844 yılında Ali Muhammed-i Şîrâzî'nin Bâb'ı takma adıyla ortaya koyduğu yeni bir inanç sistemidir. Bu din, İran'ın farklı sınıf ve bölgelerinden birçok takipçi kazanmış ve geniş bir ilgi görmüştür (Amanet, 2017, s. 266). O dönemde ülkenin karşılaştığı zorluklar ve halkın geleneksel Müslüman ve Şii inançlarıyla adaletin sağlanmasını beklemesi arasında bir boşluk oluşmuşken, Mîrzâ Muhammed-i Şîrâzî, bu eskimiş inanç sistemlerine meydan okuyarak yeni bir mezhep kurma yoluna gitmiştir. Feridun Ademiyat, Bâb'ın iddialarını reformist bir yaklaşım olarak değerlendirir ve onun Osmanlı reformcularından etkilendiğini belirtir (Hakdâr, 2021, ss. 39-40).

Bâb, öğretilerini en sistematik şekilde Beyân adlı eserinde formüle etmiştir. Kuran tarzında yazılmış ancak güçlü bir mistik temaya sahip olan bu eser, Şii batnî inançlarının, modern sosyal fikirlerinin ve Bâb'ın İslam'dan kopmak amacıyla bilinçli olarak kullandığı döngüsel tarih anlayışının bir karışımını yansıtmaktadır (Amanet, 2017, s. 259). Bâb'ın düşüncesinin yayılmasının ardından, İran yönetimi bu öğretileri tehdit olarak görmeye başlamış ve 1847 yılında Bâb'ı Makû'ye sürgün etmiştir. Daha sonra farklı yerlere de sürgün edilen Bâb'ın düşünceleri, onun takipçileri Bahâullah ve Tâhira Kurrât el-Ayn gibi isimler tarafından devam ettirilmiştir. Bâbîler hareketinin en merkezî figürlerinden biri, Tâhira Kurrât el-Ayn'dır. Genç bir şair ve yarı-devrimci feminist olan Kurrât el-Ayn, sadece İran toplumunun güçlü ataerkil normlarına karşı çıkmakla kalmamış, aynı zamanda Şeriat'ın kısıtlamalarından kopuşu da temsil etmiştir (Amanet, 2017, s. 272).

Bâb 1850'de öldüğünde, takipçileri iki gruba ayrılmıştır: Bahâullah taraftarları ve Ezeliler (Hakdâr, 2021, s. 9-11). İstanbul'da yayımlanan Ahter gazetesinin önemli yazarları Ağa Han-i Kirmânî, Ahmed-i Rûhî ve Mîrzâ Hassan Han Habirü'l-mülk, bu düşüncelere yakın oldukları bilinen isimlerdir. Ancak, bu isimler, Nasıruddin Şah'ın

suikastçısı Rızâ Kirmânî ile bağlantılı oldukları şüphesiyle İran'a teslim edilmiş ve sonrasında idam edilmiştir (Pervin, 2006, s. 255).

Sonuç

19. yüzyılın sonları ve 20. yüzyılın başları, İran'ın modern tarihinde belirleyici bir dönem olarak kabul edilmektedir. Bu dönemde, İranlı aydınlar ve devlet adamları, Batılı modern kavramlar olan hukuk, özgürlük, anayasa, modern eğitim ve kadın hakları gibi kavramlarla tanışmış ve geleneksel düzeni sorgulayarak yeni bir düzen arayışına girmişlerdir.

Bu yeni kavram ve fikirlerin birçoğu, Osmanlı İmparatorluğu ve başkenti İstanbul aracılığıyla öğrenilmiştir. Batı'nın modern fikirlerinin çoğu, ilk olarak Türk aydınları tarafından İstanbul'a aktarılmış ve ardından burada yaşayan veya İstanbul ile bir şekilde bağlantısı olan İranlı aydınlar tarafından kendi ülkelerine taşınmıştır. İranlıların İstanbul'daki faaliyetleri, iki ana döneme ayrılabilir: Birincisi, Tanzimat'tan 19. yüzyılın sonlarına kadar olan süreç, ikincisi ise 20. yüzyılın başından, İran'da 1909'da Meşrutiyet'in yeniden zaferine kadar olan süreçtir.

İranlı aydınlar, bu iki dönemde Saadet Cemiyeti gibi dernekler ve Ahter ile Şems gibi gazeteler aracılığıyla İstanbul'da önemli fikrî faaliyetlerde bulunmuşlardır. Bu sayede, hem yeni fikirleri kendi ülkelerine aktarmışlar hem de oradaki siyasî hareketlere ve direnişlere destek olmuşlardır. Bu faaliyetler, İran halkının Osmanlı İmparatorluğu ve Avrupa'daki yeni gelişmelerden ve fikirlerden daha fazla haberdar olmasını sağlamış, aynı zamanda İran'ın Meşrutiyet hareketinin başarılı olmasını kolaylaştırmıştır.

İstanbul'daki bu faaliyetler, sadece Batı'dan gelen fikirlere duyulan ilgiyle sınırlı kalmamış, aynı zamanda İranlıların kendi içindeki toplumsal ve kültürel değişim taleplerini de içermiştir. Dolayısıyla, İstanbul'un entelektüel ortamı, sadece Osmanlı İmparatorluğu için değil, aynı zamanda dönemin İran'ı için de önemli bir fikir kaynağı ve kültürel köprü işlevi görmüştür. Sonuç olarak, İstanbul'daki bu entelektüel etkileşimler, İran'da modernleşme sürecine ve Meşrutiyet hareketinin başarısına büyük katkı sağlamış, iki ülke arasında önemli bir kültürel ve fikrî alışverişi beraberinde getirmiştir. Bu dönemde yaşanan etkileşim, İran'ın modernleşme tarihi ve ulus-devlet sürecini şekillendiren önemli unsurlardan biri olmuştur.

Ancak İstanbul'daki bu faaliyetler, yalnızca Osmanlı entelektüel ortamıyla sınırlı kalmamış, aynı zamanda İngiltere ve Almanya gibi Avrupa ülkelerinde bulunan İranlı

düşünürlerle de temas halinde yürütülmüştür. Avrupa'daki bu çevrelerin büyük bir kısmı İran/Fars milliyetçiliğini benimserken, İstanbul'daki İranlı aydınların önemli bir bölümü de benzer doğrultuda hareket etmiştir. İstanbul'da yayımlanan Ahter, Şems ve Suruş gibi gazeteler, Berlin'de basılan Kâveh, İranşehr veya Ferengistan kadar keskin bir milliyetçi (İran/Fars) söylem taşımamakla birlikte, çok kimlikli bir İran tahayyülü de inşa etmemiştir. Oysa İstanbul'daki İranlıların önemli bir kısmı Azerbaycan Türkü kimliğine sahipti ve yaklaşık bin yıl boyunca Türk hanedanları İran'ı yönetmiş, ülkenin kimliği bu unsurla iç içe geçmişti. Ülkenin kimliği bu unsurla iç içe geçmişti. Ancak bu tarihsel ve demografik gerçeklik, yeni ulus-devletin inşasına giden süreçte İstanbul'daki İranlı aydınların kültürel faaliyetlerinde belirgin bir yer almamıştır.

Kısaca, 19. yüzyıl ve 20. yüzyılın başlarında İstanbul'daki İranlıların kültürel faaliyetleri, modern anayasal düşünce ve Meşrutiyet, yeni ulus-devletin oluşumu, modern kavramların aktarımı, çağdaş gazeteciliğin gelişimi ve Türkiye'nin kültürel ve siyasi çevreleriyle kurulan yeni etkileşim biçimlerinde kalıcı izler bırakmıştır. Bu etkiler günümüze kadar devam etmektedir.

Kaynakça

- Ebûturabiân, H. (2007). İstanbul'da Çıkan Şems Gazetesi. *Yad*, Sayı. 86, s. 219-226.
- Âdemiyât, F. (1968). *İran ve Emir Kebûr*. Tahran: İntişârât-i Kharezmî.
- Âdemiyât, F. (1968). *Şûreş Ber Emtiyâznâme-yi Rojî*. Tahran: İntişârât-i Peyâm.
- Âdemiyât, F. (1979). *Endişehâ-yi Mîrzâ Âkâ Hân-ı Kirmânî*. Tahran: İntişârât-i Peyâm.
- Âdemiyât, F. (1960). *Fikr-i Âzâdî ve Meşrutiyet*. Tahran: İntişârât-i Gostareh.
- Afşar, İ. (1984). *Târîh-i Sansûr der Metbuât-i Îrân*. Tahran: İntişârât-i Âyende.
- Afşar, İ. (1980). *Nemâhâ-yi Siyâsî-üi Dihhodâ*. Tahran: İntişârât-i Ruzbehân.
- Afary, J. (2000). *The Iranian Constitutional Revolution*. Çev. Rezaei, R., Tahran: İntişârât-i Bistun.
- Algar, H. (1990). *Mîrzâ Melkum Han*. Tahran: İntişârât-i Merkez-i Ferhengi Ayetullah Müderrisî.
- Algar, H. (1993). *Participation by Iranian Diplomats in the Masonic Lodges of Istanbul*. Les Iranins d'Istanbul. Paris-Tahran.
- Alparslan A. (1996). Habîb Efendi. *İslam Ansiklopedisi*. İstanbul.
- Ahundzâde, F. (2005). *Eserleri*, (hazırlayan. Memmedov, Memmedzade, Nâdirli). 3 Cilt, Bakü: Şark & Garp Neşriyyatı.
- Ahter Gazetesi, 2(32), 29 Şubat 1876, s. 4.
- Acudânî, M. (2021). Meşrutî-i Îrânî. Tahran: İntişârât-i Ahtarân.
- Amanet, A. (2017). *Iran: A Modern History*. Çev. Hafêz, M., New Haven: Yale University Press.
- Asadabadi, L. (1925). *Şerh-i Hâl ve Âsâr-i Seyit Cemaledin*. Berlin: İntişârât-i Seher.
- Aslânzade, M. (2013). Zeminehâ-yi Tehevvül-i Fikrî-i Cünbeş-i Meşrûtehâhî der Îrân. *İran Sosyolojik Çalışmaları*, Sayı.13, s. 93-97.
- Atuk, V. (2019). "İttihat ve Terakkî Cemiyeti'nin İran Politikası." *Belenten*, cilt 83, Sayı 296, s. 261-288.

Bagır, M. (2022). *Mirza Fethali Ahundzâde'nin Düşünceleri ve Modernite Anlayışı*. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya.

Bagır, M. (2024). Redefining nationalism and patriotism in Iran and Azerbaijan: Exploring Fathali Akhundzade's modernist perspective. *Khazar Journal of Humanities and Social Sciences*, 27(4), 8-44.

Behrengî, S. (1969). Azerbâyecân Der Cunbiş-i Meşrûte. *Arash*, sayı.5, s. 23-46.

Bolat, G. (2013). Mirza Tâki Han (EmîrKebîr) ve Reformları (1848- 851). *Belleten*, Cilt. 77, Sayı. 278, s.151-182.

Brown, E. (1920). *Literary History Of Persia*, Çev. Abbasî M., Tahran: İntişârât-i İlim.

Büyükkarcı, S. (2000). Osmanlı Devleti'nde İran Okulları. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları*, Sayı. 8, s. 11-48.

Dehgânî, R. (2024). İstanbul Teceddüdğâh-i Roşenfikrân-i Îrânî. <http://rdehqani.blogfa.com/1389/09>, Erişim Tarihi: 10.06.2024.

Diğiroğlu, F. (2014). İstanbul-Tebriiz Ticaret Hattında Validehan (XIX-XX. Yüzyıl). *Türk Kültürü İncelemeleri*, sayı.3, s. 72-73.

Devletâbâdî, F. (2005). *Ahter gazetesini çerçevesinde İran-Türkiye fikri ve edebi ilişkileri*. Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir.

Devletâbâdî, Y. (1939). *Hayât-i Yahyâ*. Tahran: İntişârât-i Baham.

Doğan, E. (2009). İstânbûl-i Îrânîyân ve Kervanserâ-yi Velidehân. *Peyâm Bahâristân*, Sayı. 4, 2009, s.1107-1118.

Eravcı, H. Mustafa ve İlker Kiremit. "Lale Dönemi ve Patrona Halil İsyanı Üzerine Yeni Değerlendirmeler." *Tarih Okulu*, no. VIII (Eylül-Aralık 2010): 79-93.

Azap, E. Y. "Osmanlı Döneminde Açılan İran Okulları ve İranlıların Eğitimi (1883-1912)." *Tarih Dergisi*, cilt 87, sayı 310 (Aralık 2023): 985-1019.

Eryılmaz, B. (1992). *Tanzimat ve Yönetimde Modernleşme*. İstanbul: İşaret Yayınları.

Ferâhânî, H. (1986). *Sefernâme-yi Mîrzâ Hüseyin-i Ferâhânî*. Çev. Gulzari, Masud. İstanbul: İntişârât-i Asatir.

Gheissari, A. (1995). *Iranian Intellectuals in the Twentieth Century*. Texas: University of Texas Press.

Golbân, M. (1972). Katl-i Âkâ Hân-i Kirmânî, Ahmed-i Rûhî ve Mîrzâ Hassan Han Habirü'l-mülk. *Yağmâ*, Sayı. 4, s. 232-238.

Golamâlî, P. (2014). Melkom ve Nakş Âferînî Der Tenzimât-i Osmânî. *Feslham-i Tarih-i İslam*, sayı.24, s. 25-40.

Hasanî, A. (2008). Tahlîl-i Mohtavâ-yi Ruznâme-i Şems. *Tahran Üniversitesi Edebiyat Fakültesi*, sayı.185, s. 37-60.

Haydaroğlu, İ. (1993). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar*. İstanbul: Ocak Yayınları.

Hakdâr, A. (2021). *Süleyman Nazîf: Babiha ve Nâsireddîn Şah*. Tahran: Başgâh-i Edebiyât.

Hakdâr, A. (2022). *Mecmu-i Âsâr-i Fethalî Ahundzâde*. Tahran: Başgah-i Edebiyât.

Hâjzâdeh, S. (2014). *Ahter Gazetesi'nin İran Meşrutiyet Hareketi Açısından Önemi ve -Seçilmiş Makaleler Bibliyografyası*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisan Tezi, Erzurum.

İnalçık H. (1964). *The Nature of Traditional Society: Political Modernization in Japan and Turkey*. Çev, Mehmet Özden ve Fahri Unan. Princeton: Princeton University Press.

Cudakî, H. (1991). Encümen-i Saadet-i İrânîyân. *Nâmey-i Ferheng*, sayı. 2, s.118-120.

Kesrevî, A. (1940). *Târîh-i Meşrûte-yi İrân*. Tahran: İntişârât-i Nagâh.

Keleş, M. (2020). Şems Gazetesi ve İstanbul'daki İranlılar. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 39, sayı.68 2020, s. 443-453.

Kurşun, Z. (2006). Üsküdar'da İranlılar ve İran Mezarlığı. *IV Üsküdar Sempozyumu*, s. 195-212.

Keskioğlu, O. (1969). Zuamatu'l-Islah=Islahat Öncüleri Hakkında Görüşler. *AÜİFD*, Cilt: 17, sayı.4, s. 137-152.

Medenî, J. (1982). *Târîh-i Siyâsî-yi Muâsir-i İrân*. Tahran: İntişârât-i İslâmî.

Mirhalef, K. (2010). Mesâcid-i Îrânî ve Kabristân-i Îrânîyân der İstânbul. *Peyâm-i Bahâristân*, sayı. 4, 2010, s. 830-856.

Mortâzaî, M., Bigdilî, A., Sûfî, A. (2017). Tehevulât-i İslâhât-i Kazâî der Dovre-i Emîr Kebîr ve Sipehsâlâr. *Pejûheş-i Hukûk-i Umûmî*, sayı. 59, s.189-215.

Momenî, B. (1993). *Dîn ve Devlet der Asr-i Meşrûte*. Stockholm: İntişârât-i Baran.

Musevî Ebâdî, A. (2007). Ruznâme-yi Şems ve İttilâresân-i Meşrûte. *Yâd*, sayı. 86, s. 227-251.

Nâsihi, V. (1992). Zen, Hânevâde ve Teceddüt. *Îrânnâme*, Sayı. 2, s. 227-248.

Nevâî, A. H. (2007). Tesîs ve Tehevulât-i Ruznâme-i Ahter. *Yâd*, sayı. 85, s. 80-92.

Kâçâr, N. Ş. (1984). *Sefer Nâme-yi Şâhî-yi Kâçâr*. Tahran: Maşel Yayınları.

Özcan, A. (2004). Meşveret. *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, s.396-398.

Özgüldür, Y., Özgüldür, S. (1994). 1876 Anayasası'nın Hazırlanmasında Mithat Paşa'nın Rolü ve Fonksiyonu. *OTAM*, sayı. 5, s.311-348.

Pervîn, N. (2001). *Târih-i Ruznâmenegâr-i Îrânîyân*. Tahran: Merkez-i Neşr-i Dânişgâh.

Pourbagheri, M. (2019). İran'dan insan ve sermaye göçü. *Maduniyet dergisi*, sayı. 3, 67-76.

Rizvânî, M. (1980). Surûş-i Rûm ve Surûş-i Rey. *Âyende*, yıl.5, sayı.7-9, s. 501-505.

Râin, I. (1957). *Encümenhâ-yi Sîrrî der İnkilâb-i Meşrûtiyet*. Tahran: İntişârât-i Câvidân.

Râin, I. (1945). “Melkum Hân: Zendeğî ve Kuşeshâ-yi Siyâsî Ū”. İntişârât-i Safî Alişah.

Raisniya, R. (2006). *Îrân ve Osmâni der Âstâne-yi Garn-i Bist*. Tahran: İntişârât-i Mebnâ.

Rencber, M. (2008). İnkilâb-i Meşrûte der Îrân ve Nakşi İmperâtûrî-yi Osmânî. *Târih-i İslâm Dergisi*, sayı. 9, s. 7-44.

Riyahî, M. (2011). *Zebân ve Edeb-i Fârsî der Kalemrov-i Osmânî*. Tahran: İntişârât-i İttilâât.

Sadrîhâşimî, M. (1959). *Târih-i Cerâyid ve Metbuât-i Îrân*, 3. cilt, İsfahân: İntişârât-i Kemâl.

Sâdigînî, I. (1998). *Frâmâsonrî ve Cemiyethâ-yi Sırri der Îrân*. Tahran: : İntişârât-i Hirmand.

Sâsânî, K. (1976). *Yâdbûdhâ-yi Sefâret-i İstânbûl*. Tahran: İntişârât-i Babek.

Sâsânî, K. (2010). *Siyâsetgerân-i Dovre-yi Kâçâr*. Tahran: İntişârât-i Magestân.

Şems gazetesi, yıl.1, s.3, 1908.

Tabâtabâî, M. (1983). *Târîh-i Tahlîlî-yi Metbuât-i Îrân*. Tahran: Besât Yayınları.

Tahrizâde, K. (1984). *Kıyâm-i Azerbâyecân Der İnkilâb-i Meşrûte*. Tahran: İntişârât-i İkbâl.

Tanpınar, H. (2001). *19'uncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*. İstanbul: Çağlayan Basımevi.

Tansel, F. (1953). Arap Harflerinin Düzenlenmesi ve Değiştirilmesi Konusundaki İlk Girişimler ve Sonuçları (1862-1884). *Belleten*, Sayı. 66, 1953,s. 223-249.

Tekeli, İ. (1985). *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Kentsel Dönüşüm*, Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, Cilt.3, s. 878-890.

Tulâbî, T. (2015). “Surûş-i İstânbûl: Pişderâmedî Ber Ruznâmenagâr-i Millî ve Teceddüdhâ”, *Pejûhişhâ-yi Îrânşinâsî*, Sayı. 6, 97-114.

Yazıbaşı, M. A. (2014). *II. Meşrutiyet Dönemi Sıbyan/İptidai ve Rüşdiye Mekteplerinde Ahlak Eğitim ve Öğretimi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.

Zenkovsky, S. (2000). *Rusya'da Türkçülük ve İslâm*. Çev., Ali Nejat O., Ankara: Günce Yayınları.

Zerinebâf, F. (2018). İstanbul'dan Tebriz'e: Osmanlı İmparatorluğu ve İran'da Modernite ve Meşrutiyet. Çev. Umut B., *Muhafazakâr Düşünce*, sayı. 55, s. 211-230.